
АНГЛИЙСКОТО ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ И АВСТРО-ПРУСКАТА ВОЙНА ОТ 1866 Г.

БОРИСЛАВ ГАВРИЛОВ

Борислав Гаврилов. БРИТАНСКОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ И АВСТРО-ПРУССКАЯ ВОЙНА 1866 ГОДА

Настоящая работа посвящена исследованию реакции британского общественного мнения на один из важнейших этапов объединения Германии — Австро-прусская война 1866 года. Как источники привлекаются документы и материалы, отражающие все направления британской политической жизни в середине 60-х годах XIX-ого века. Особое внимание уделено британской политической печати — исследованы газеты и журналы с разнообразной политической ориентации: *The Times*, *Examiner*, *Morning Post*, *Evening Mail*, *Globe*, *Illustrated London News*, *Punch*, *Manchester Guardian*, *Spectator* и другие. Автор предпринимает попытку рассматривать параллельно официальные и неофициальные документы в их связи, чтобы выявить мотивационную основу Британской внешней политики.

Borislav Gavrilov. BRITISH PUBLIC OPINION AND THE AUSTRO-PRUSSIAN WAR OF 1866

The present article is an attempt to investigate the reactions of British public opinion toward one the most important moments of the unification of Germany — the Austro-Prussian War of 1866. The research is based on a large amount of documents and materials from the contemporary British press and Platform actions. The author has proposed himself to study the largest variety of political newspapers (*The Times*, *Examiner*, *Morning Post*, *Evening Mail*, *Globe*, *Illustrated London News*, *Punch*, *Man — chester Guardian*, *Spectator* and others) in order to represent the different orientations in British political life — from conservative to radical ones. In this article the author tries to analyse both the official and unofficial documents in order to explain the motivation base of British foreign policy.

Заниманията с теория и практика на общественното мнение в Англия от средата и втората половина на деветнадесети век съвсем естествено насочват към една от сравнително най-малко изследваните области — връзката между общественото мнение и изграждането на външната политика. Сферата на общественото мнение, на неговото формиране и изява в обществото, пред-

ставлява една от важните линии при изследването на отношението към съответната чужда нация и държава. Но характеристиката на общественото мнение по въпросите на външната политика е особена научна проблематика, която въпреки относителната широта на базата от данни и относително усъвършенстваните методи за анализ, винаги крие възможности за неяснота и оттам за непълнота на изследването.

Една от първите работи, която се занимава с въпросите на английския периодичен печат и журналистика е тази на Ал. Ендрюс, която е добра отправна точка за запознаване с атмосферата на викторианския периодичен печат през очите на един очевидец и участник в неговото развитие¹. Следващата заслужаваща внимание разработка е дело на Дж. Томпсън². На практика това е първото съчинение, в което се прави опит за синтетично съчетаване на изследването на общественото мнение с неговото влияние върху апарата за вземане на решения. Един от най-съществените недостатъци на тази, иначе много ценна книга е методологическата неяснота относно широтата на понятието общественото мнение. Авторът е близък до популярната (но ограничена) сред либералната обществена мисъл теория, че под общественото мнение следва да се разбира само мнението на образованите и материално осигурени слоеве (т. е. буржоазията), игнорирайки напълно мнението на по-низшите социални слоеве³. Един от най-добрите опити за дефиниране на понятието "обществено мнение" в рамките на британската политическа система, принадлежи на Албърт Ван Дайси и неговото съчинение "Закон и общественото мнение в Англия през XIX век"⁴. Но Дайси е повече юрист, отколкото историк и поради това неговото внимание е насочено към философските принципи, стоящи зад законодателството, санкциониращо въпросите на общественото мнение, а не толкова към поведенческия механизъм на активизиране и въздействие на масите върху т. нар. "decision making". Съществен принос към изясняването на понятието и особено върху очертаването на начините на въздействие на общественото мнение по линията на т. нар. вертикална комуникационна мрежа представлява публикувания в 1892 г. труд на Х. Джефсон "Платформата. Нейното създаване и развитие"⁵. В политическия жаргон на Викторианска Англия под "Платформа" се разбират всички онези прояви на обществената активност от рода на митинги и публични събрания, които се провеждат в подкрепа на или против дадена политическа кауза. Така Джефсон въвежда едно ново, много важно измерение на общественото мнение, ограничавано до този момент (ограничение е валидно и днес, а това само до изяви- те на политическия периодичен печат).

Съвсем естествено, след полагането на теоретичните основи не закъсняват и конкретно историческите разработки. Двадесетте и тридесетте години на XX век бележат едно видимо разширение на научния интерес както към проблемите на общественото мнение във Викторианска Англия, така и към конкретното му свързване с проблемите на англо-германските отношения. Това отчасти се дължи и на общия интерес, породен към германската проблематика в годините след Първата световна война. В 1921 г. се появява работата на Дора Реймънд, посветена на изследването на британското общественото мнение и неговата реакция към Френско-пруската война 1870—1871 г.⁶ В някои отношения това съчинение играе програмна роля, тъй като за дълго налага формата на всички изследвания от подобен род.

В най-опростен вид схемата, наложена от Д. Реймънд, изглежда прибли-

зително така. Материалите се разделят на два паралелно развиващи се потока: единия — строго историческо изложение на хронологическия ход на изследваното събитие; другия — пунктуално цитиране на най-важните вестникарски прогнози или реакции. Недостатъкът на този метод се крие в липсата на възможност за обобщения и очертаване на мотивационната база на изследваното мнение, както и в отсъствието на какъвто и да било анализ на хоризонталните и вертикални комуникационни мрежи. В това отношение съществена стъпка напред е публикуваната през 1924 г. книга на Б. Кингсли — Мартин, посветена на общественото мнение в навечерието на Кримската война. Тъй като това съчинение излиза от тематичната ни заинтересованост, ще посочим само, че неговия най-съществен принос се крие в анализа на въздействието на управляващия апарат върху общественото мнение. Разглеждайки този важен момент, Б. Кингсли — Мартин въвеждат интересната тема за манипулирането на общественото мнение, с други думи действия в рамките на вертикалната комуникационна мрежа в посока отгоре надолу⁷. В кръга на очертавания от Д. Реймънд подход е и следващата работа, свързана макар и косвено с изследваната от нас проблематика. Това е публикуваната през 1926 г. книга на Дж. Гейзли — "Американското общественото мнение и обединението на Германия"⁸. Интерес за изследователя представлява една, за съжаление твърде обща работа на С. Морган, защитена като дисертация в Лондонския университет през 1933 г.⁹ Работата на Морган не надхвърля нито по обем, нито по замисъл (изследвани, твърде повърхностно, са само 7 вестника) нивото на една теза, но е интересна с това, че първа дава хронологическите рамки на интересуващия ни период и очертава скелета на темата, засягаща английската реакция спрямо германското обединение. В края на 30-те години в кратък период излизат няколко важни съчинения, занимаващи се с ролята и мястото на викторианското общественото мнение в политическата система на страната¹⁰. Най-съществения принос, който откриваме в работите на М. Урбан и особено на Дж. Глийзън, е въвеждането на икономическите интереси като един от най-съществените мотивационни фактори за настроенията на общественото мнение. С това се разширява мотивационният кръг, свеждан от някои по-ранни автори само до чисто емоционалните настроения на различните социални слоеве от обществото.

Интересът към проблемите на общественото мнение във Викторианска Англия не стихва и в наши дни. Свидетелство за това са няколко обемисти изследвания, публикувани в последно време от Дж. Бойс и Ст. Кос¹¹. Те маркират една тенденция, която в най-общи линии се изразява в прецизна, но на места прекалена теоретизация, зад която се губят конкретно историческите измерения на проблемите, свързани с изявите на общественото мнение. Израз на обратната тенденция са работите на И. Елзуърт и Вернер Мос¹², които въпреки своята краткост, се отличават със задълбоченост и завършеност.

* * *

Двете години, които делат конфликта около Шлезвиг — Холщайн от Австро-пруската война са решителни не само за развитието на германското обединение, но и за избистрянето на английските схващания по отношение конструкцията и практиката на международните отношения. Няма съмнение, че резултатите от конфликта за Херцогствата за първи път от времето на Фрид-

рих Велики сериозно обръщат вниманието на европейските държавници, дипломати и общественост върху военните усилия на германците. Но все още малцина усещат, че европейският континент е изправен пред най-сериозната ревизия на своята териториална структура от времето на Наполеоновите войни. Основната тенденция в развитието на т. нар. "германски въпрос" постепенно добива известна яснота. Очертава се ясно желанието на Прусия да се ориентира към изолиране на Австрия като политически фактор в Германия. Неизвестните все още тегнат само върху начина, по който тази тенденция ще се материализира в политическата практика¹³.

Двете години, предшествващи Австро-пруската война, са изпълнени със значителна дипломатическа активност, на фона на която още по-ярко се откроява фактът, че английската дипломация изведнъж става по-дефанзивна и склонна да насочва интересите си към извънконтинентални проблеми. Това, разбира се, не означава, че англичаните напълно са изпуснали от контрол развитието на континенталната проблематика или пък, че са престанали да имат мнение по значими въпроси. В това отношение развитието на германските проблеми не прави изключение, но след провала на английските дипломатически усилия през 1864 г. сега англичаните по-малко от всякога са готови отново да рискуват своя политически престиж. Поради това за тях Австро-пруската война от 1866 г. като цяло си остава своего рода "нечиста" афера. Няма петиции в Парламента във връзка с британската политика и войната, каквито изобилстват в 1864 г. Нито едно писмо на читатели не се появява в колоните на The Times през целия период на активното развитие на кризата¹⁴. В много отношения поведението на англичаните по време на тази война е доста по-различно отколкото през първата и третата (1864 и 1870) войни за германското обединение. Подобно поведение се нуждае от обяснение, най-естествен източник за което са колоните на периодичния печат¹⁵.

Първата, а според някои и най-важна, причина се крие в страха на Англия пред възможността отново да се вплете в акция, както в 1864 г., в която да бъде принудена да прави бомбастични изявления, чийто ефект би се ограничил само с пренебрежение и провал за английската политика¹⁶. Следващата причина е свързана с вече посочената и се изразява в значителното нарастване на интереса към имперската политика и извънконтиненталните проблеми от развитието на страната. Доколко това се дължи на обективно исторически причини и доколко на наранен престиж е въпрос, който трудно може да се реши еднозначно. Във всеки случай, публикуваната през 1868 г. книга на Чарлз Дилк, "По-велика Британия" се счита за библия на епохата на т. нар. "нов империализъм"¹⁷. На трето място се изтъква факта, че на политическия небосклон през същата тази 1866 г. има прекалено много събития, които ангажират вниманието и отклоняват интереса на английската публика. Това са проблемите в Канада, свързани с движението на Фениите, включващо и въоръжени конфликти, подготвяни в и окуражавани от САЩ. В Южна Америка се създава една изключително сложна ситуация със бомбардирането на Валпарайсо от Испанската флота. В самата Англия през май се разразява финансова паника, която е много тясно свързана с цялостния ход на европейската икономическа и политическа конюнктура. Не бива да забравяме и най-важния вътрешнополитически проблем — реализацията на парламентар-

ната реформа. Около нея наистина се разгаря сериозна политическа полемика, довела и до правителствената криза в средата на юни 1866 г.

И все пак, и трите причини отразяват, но не изчерпват задкулиската обоснованост на британската политика и обществено мнение в хода на съдбоносната за германското обединение и баланса на силите 1866 г. За пълното реконструиране на ситуацията, в която се формира английското обществено мнение през този период, е необходимо привличането на по-широк и по-разнообразен кръг от данни, при това не непосредствено от активния период на кризата — юни — юли 1866 г., а и от целия етап на узряване и проява на проблема.

1. АНГЛИЯ МЕЖДУ БЕРЛИН И ВИЕНА. КЛОПКИТЕ НА "БАЛАНСА НА СИЛИТЕ" — 1865

Първата статия, която засяга проблемите, свързани с новата ситуация в Германия, се появява по страниците на *The Times* още в самото начало на 1865 г. Темата и тонът на статията са симптоматични. На практика това е един от малкото случаи, в които флагманът на английския печат развива една теза, до този момент срещана почти без изключения само по страниците на хумористичния *Punch*. В нея се посочва, че ако преди две години либералната линия в развитието на Прусия е извиквала симпатията на всички приятели и привърженици на доброто управление в Европа, то "... сега нещата се развиват в неочаквана насока. Нови военни субсидии се гласуват не само за заздравяване на пруската военна машина, но и за осъществяването на онази най-скъпоценна мечта на германските либерали — създаването на пруската военноморска сила. Предвижда се също създаването на един плавателен канал, свързващ Германския океан с Балтика, а също и модифициране на пруско-френския търговски договор [...]"¹⁸

Не е трудно да открием основния акцент, изразяващ тревога за бъдещата съдба на английското морско господство във военно и търговско отношение. Ясно е, че до реалната заплаха за английските морски интереси има още много време, но появата на този пропаганден мотив в арсенала на английския политически печат не бива да се подминава. За сметка на това икономическите аспекти на англо-пруското съперничество са налице и в самата 1865 г. Нарастващата продуктивност на германската индустрия загатва за едно бъдещо предизвикателство към британското икономическо превъзходство и поставя под въпрос доминиращите до този момент схващания, че свободната търговия е панацеята за либералното развитие¹⁹.

Съмнението в правотата на либералните доктрини по отношение на външнополитическата прогностика се съдържа в статията на *The Times*, но то ни загатва и за нещо много по-сериозно. Това е набелязващата се идейна криза в схващанията на английските либерали за същността и бъдещото развитие на международните отношения. Сигнал за развитието на тази криза са публикацииите по страниците на либералния печат от първата половина на 1865 г., от които тази в *Examiner* е може би най-илюстративна²⁰. Тя представлява обзор върху положението в Германия с акцент върху изострящите се противо-

речия между двете водещи сили. Най-интересното обаче не е проавстрийският тон, а изразеното убеждение, че Австрия е първостепенна военна и политическа сила, която винаги може да постави Прусия на мястото ѝ. Ще отделим повече внимание на отношението на английските либерали към проблема: "Ние англичаните гледаме с абсолютна *индеферентност* на събитията, протичащи в Германия²¹ ... Това, което изпитваме сега е безразличие... Докато държавите на тази велика нация се държат относително единно, дотогава няма опасност от френска или руска агресия. Но ако германците не проявят разум и се вплетат в борби, които предвещават нови тридесет, или дори само седемгодишни войни, тогава е повече от ясно, че техните силни съседи ще се възползват от слабостта им. Завоеването на Шлезвиг бе силен удар върху съществуващия баланс на силите, но ако то доведе до това, Прусия да бъде принудена да се раздели с Кьонигсберг или Кьоли, този баланс ще бъде разстроен още по-дълбоко. Нашето правителство не е сляпо за такава една неблагоприятна перспектива."²²

Вън от симптоматичните констатации за безразличието, обхванало определени кръгове от английското общество, най-интересен е финалният момент на статията. На пръв поглед той въвежда един напълно сериозен политически мотив — запазването на Прусия от евентуални териториални посягательства в бъдеще. Проблемът обаче е в това, че този мотив е построен на една изцяло погрешна политическа основа, издаваща непознаване на тенденциите на общогерманското развитие и пруско-австрийските отношения в частност. Все едно, че Бисмарк никога не е формулирал своята политическа линия, целяща не друго, а "обединение с желязо и кръв"²³. На съществуващия териториален баланс се гледа вече твърде условно, което е симптом за неговото изчерпване. За сравнение може да приведем една статия, излязла само седмица след тази на либералния Examiner по страниците на умерено-консервативния *The Times*: "... Преди шест години Прусия заяви на света, че тя има права и задължения и като една велика сила, и като член на Германската конфедерация. Поради естеството на тези задължения именно на нея се полагало да създаде този флот и той ще бъде не нечий друг, а именно неин флот. Пруските гласове ще го оправдаят, пруските пари ще го създадат, а пруските моряци, заедно с тези от Шлезвиг и Холщайн ще го задвижат. Този флот може и да защитава общогерманските интереси, но ще прави това само по милост, а не поради изпълнение на дълг. Защитата на германската търговия и крайбрежие в Северно море и Балтика, ще бъде основното задължение на този флот, но това ще бъде само защото Прусия се готви да бъде защитник и лидер на цялата нация... Ние, британците, едва ли бихме могли да поучаваме някого по тези въпроси, но все пак съществуването на нашата флота е оправдано, докато Прусия иска да последва примера на останалите сили, които нямат нашата мотивация в това отношение... Както и да се развият нещата едно е сигурно — окупацията на Кил от пруска страна, като всъщност тя само ще съобщи на останалите германски държави, че просто задържа за себе си онова, което вече е завладала."²⁴

Не може да остане скрита очевидно по-добрата ориентация на умерените консерватори по отношение на тенденциите в германското развитие, както и забележимо по-трезвия тон. Но едва ли е възможно да обясним забелязването се различие между либералната и умерено-консервативна преса само

върху основата на теоретичните различия между двете направления. Не по-малко важни са и цяла серия други фактори, които за разлика от теоретичните постановки не заемат уводните страници на вестниците. Подобно обяснение ни дава една малка бележка, поместена в една от най-слабите "позиции" в броя на *The Times* от 17 май. В нея се съобщава за създаването на Nord Deutsche Schiffbau Actirn Gesellschaft, предназначението на което е да строи за пруското правителство докове и кораби в Кил. Предвижда се то да има капитал от 10 000 000 талера, разпределен в 50 000 акции по 200 талера (30 фунта стерлинги), засега в обръщение се пускат само половината от акциите. Когато се продадат една четвърт от акциите и бъде събран 10 % от капитала, компанията започва да функционира. Най-интересното в това съобщение, освен сведението, че ценните книжа ще се котират и на Лондонската фондова борса е, че в него се посочват имената на няколко влиятелни английски финансиста, които се ангажират с участие в това, по същество "антианглийско" предприятие, още от самото му начало²⁵.

На фона на тази засилваща се пруска активност, прокарана паралелно в полето на дипломатията и по линия на икономическото усвояване на новите териториални придобивки, в средата на август 1865 г. Бисмарковата дипломация изживява своя триумф. Експлоатирайки умело нежеланието на Австрия да воюва, Прусия съумява да постигне едно важно споразумение. Това е сключената на 14 август Гащайнска конвенция, според условията на която "неразделимите" херцогства се поделят, като Прусия получава администрацията над Шлезвиг, а Австрия — Холщайн²⁶. Според изричното желание на Австрия двете сили запазват взаимен суверенитет, което на практика означава малко, но дава на Бисмарк възможност да се меси в Холщайн. Според клаузите на споразумението третото херцогство — Лаунверг, е предадено на Прусия, която също така получава и специални военни и морски права в Холщайн. Според някои от политическите коментатори, занимаващи се с проблемите на германските отношения, разделянето на двете херцогства, маркирано от клаузите на тази конвенция, е отношението и на официалната английска политика в лицето на външния секретар Дж. Ръсел, според когото "... Всички права — стари и нови — бяха потъпкани от тази конвенция. Единствената инстанция, която бе консултирана бе тази на грубата сила и произвола"²⁸. Не е трудно да доловим, че зад огорчението, личащо от последното изречение, се долавя едно — обидата от факта, че всъщност не е била консултирана Англия.

Според друг деец от либералната партия, лорд Кларендън — "Неизбежната анексия на Херцогствата е най-непопулярният акт от времето на полската подялба, но само крал Бисмарк I, единствен измежду 40 милиона германци, е настроен да го извърши". Очевидно е, ако не стъписването, то поне неприкритата изненада на либералите от линията на развитие, което поемат вътрешногерманските процеси през 1865 г. Гащайнската конвенция се коментира като "комедията от Гащайн", представляваща цинично незачитане на европейското мнение, от страна на двете германски сили. Но докато каузата на свободата оправдава в очите на английското обществено мнение първото нашествие на германските сили в двете Херцогства, то с последното си деяние те прибавят още едно престъпление към дългия списък от подобни деяния, извършени в името на тази благовидна кауза²⁹.

Въпреки това ясно становище инерцията на английското обществено мнение все още не може да бъде преодоляна. Тясно погледнатото претенциите на Прусия за Холщайн си остават за английските либерали законни, още повече че и самите холщайнци има какво да кажат за датското владичество. Показателно за мстивирването на една такава позиция е сравнението, че: "... Както има хора, с които ние сме в делови контакти, но чиито принципи ние осъждаме, а практиката им ненавиждаме, така има и нации, или по-точно ръководители на нации, чиито бивши действия събуждат нашето недоверие за практиката им в бъдеще. Нито в единия, нито в другия случай ние бихме могли да прекъснем всичките си контакти със споменатите страни, но докато тяхното поведение не се промени, бихме могли да се ограничим само до официални отношения. Междувременно бихме могли да се гарантираме срещу техните машинации и да търсим съюз с онези чиято политика е противопоставена на тези злосторници."³⁰

Всъщност, либералната политическа идея има и по-стабилни аргументи за безразличието (на практика толерантността) си спрямо възприетото от Прусия поведение. Най-интересна в това отношение е записката на Палмерстон до Ръсел с дата 13 септември 1865 г.: "С оглед на бъдещето е по-добре, ако Германия, като цяло, бъде по-силна, за да може да контролира двете амбициозни и агресивни сили, Франция и Русия, които упражняват натиск върху нея от изток и запад".³¹

За разлика от този благоприятен тон, възприет от официалната политика, част от общественото мнение взема определено по-остро становище. "... Установили сме, че единствената сигурност за всички нас лежи в стриктното спазване на установените закони. Именно този принцип е в основата на системата на баланса на силите... Това че Прусия не уважава този принцип съвсем не е изненадващо. Нейното величие бе създадено и утвърдено именно с насилие и потъпкване на съществуващите права, а и единственото което я крепи е военната сила."³² Въвеждането и култивирането на този тон е един от важните моменти в отразяването и формирането на общественото мнение. В това отношение следващата уводна статия на *The Times* е извънредно интересна. В нея се посочва, че Прусия трябва да реформира не само своята политика, но дори и военния си кодекс, ако иска да влезе в хармония с духа на времето: "...Дивашките дуели, които позорят армията ѝ, убийствата, които позволява нейния военен етикет — всичко това води към определен извод — нещастното състояние на една страна, която обединява в едно култивираността, интелектуалното развитие и либералния дух и системата на военна дисциплина и политически амбиции базирани повече на *азиатски*, отколкото на европейски морални стандарти."³³ Това е първото оприличаване на прусаците с носители на азиатски морал. Не бива да се забравя, че по време на Първата световна война се утвърждава названието им "хуни"³⁴. Присъстваме на раждането на един пропаганден образ, комуто предстои дълго развитие и утвърждаване в съзнанието на нацията. Развитието на подобни тенденции в английското общество не остава вън от вниманието на германската общественост. Както сочи английският посланик в Берлин, лорд Нейпиър: "... Никога не е имало период, в който Англия да е била толкова мразена от всички среди в Германия, както в настоящия момент. Консерватори, конституционалисти, ултралиберали, юнионисти, сепаратисти — всички са

обединени от едно — омразата към Англия, завистта за нейния просперитет и подценяването на нейната сила. Франция също е мразена, но на нея се гледа с почитание и респект."³⁵

* * *

Новата 1866 година е белязана от задълбочаващото се отчуждение между двечерашните "протестантски братовчеди", при това със забележима широта на неговото проникване на всички нива и в двете общества. Под датата 27 януари 1866 г., рожденият ден на внука на кралица Виктория — бъдещият кайзер Вилхелм II, тя отбелязва в дневника си: "Рожденият ден на скъпия Уилям. Да го пази Бог и нека да израсне умен и либерален във възгледите си, почитащ скъпия си дядо, който толкова го обичаше, и нека да не израсне като надут прусак."³⁶ Паралелно с това се забелязва и увеличен интерес към събитията, протичащи в Германия, но с едно осезаемо избистряне на тона и настроенията на английското обществено мнение. Публикации от типа на помещената в *Examiner* в края на февруари, характеризират най-добре тона на английската преса: "... С всяка година от управлението на Бисмарк Прусия все повече и повече затъва в една безчестна политика, измъкването от която ще бъде почти невъзможно за когото и да било от евентуалните Бисмаркови наследници."³⁷ Статията завършва със скептична прогноза относно съдбата на свободите и демокрацията в Прусия.

От началото на март 1866 г. в Лондон постепенно вече се увеличават новините за предстояща военна намеса на Прусия и за желанието на Бисмарк да прибегне към разрешаването на спорните проблеми със силата на оръжието. Успоредно с това настъпва и определено раздвижване на дипломатическия фронт. На 1 март 1866 г. Австрия прави сондажи за евентуална английска подкрепа срещу уговорката, че ако това стане Англия ще може да разчита на австрийска подкрепа за съхраняването на интегритета на Отоманската империя. В отговор на това предложение английския външен секретар Кларендън посочва, че "... две години по-рано Австрия отказа да се съобрази с каквито и да било английски съвети или искания, поради което сега англичаните възприемат ролята на пасивни наблюдатели на пруските стъпки за анексиране на херцогствата. Ако войната, която ние дълбоко ненавиждаме, все пак започне, ние ще останем стриктно неутрални."³⁸

В едно свое писмо, датирано на 3 март 1866 г., посланикът на Англия в Берлин лорд Лофтус пише на Кларендън, че разполага със сведения за провеждането на таен съвет в Берлин, на който са присъствали министри и представители на висшето офицерство, на което се е взело решение за анексия на Херцогствата. Според сведенията представителите на всички политически партии в Германия са обединени зад това решение³⁹. Очевидна става необходимостта английското правителство да вземе определено решение относно насоките на бъдещата си дейност в обстановката на надигаща се криза. За степента на моментната неориентираност говори и изявлението на Александър Малет, английския представител при Федералното събрание във Франкфурт, който признава, че е в "пълно неведение относно курса на правителството".

В едно свое писмо до Кларендън от 2 март 1866 г. той посочва, че желае "... да узная специално позицията на външния секретар и особено това, дали ще се поддържа миролюбив курс или обратно, ще се настоява за разрешаване на въпроса със сила. Но каквото и да имаме да кажем именно сега е времето да го направим и да говорим"⁴⁰. Особен интерес представлява едно писмо на Кларендън с дата 7 март 1866 г. То е до дипломатическия представител на Англия в Берлин лорд Лофтус и говори за пораженията, които една гражданска война в Германия би донесла на Европа. Прусия, според него, искала да нахърни интересите на Австрия и последната била склонна повече да воюва отколкото принудително да се остави да загуби престижи и интереси. На Лофтус се внушава да направи изявления пред Бисмарк, че макар и засега Англия да се въздържа, то и Бисмарк трябва да направи потребното за отстраняването на опасността от война, в която "никой не вижда нито смисъл, нито полза". Според Кларендън, ако това не стане, "... Европа неминуемо би обвинила като агресор Прусия, а Англия не желае това. Като оставим на страна династическите семейни връзки, Прусия е най-голямата протестантска държава, с която ние естествено имаме родствени чувства. Ние никак не бихме искали да я разглеждаме като враг разрушаващ мира в Европа, а още по-малко пък, бихме искали с развитието на нещата да се окажем срещу нея"⁴¹.

Това е един интересен и показателен документ. Очевидно е, че Кларендън е противник на активната интервенция, а и празните закани не са в неговия стил. Но един опитен дипломат, какъвто е той, неминуемо би следвало да знае, че последните редове от приведеното по-горе изявление на езика на дипломатията представляват една сериозна формулирана заплаха. Единственият възможен извод е, че Кларендън има предвид именно това, което казва и нищо повече, което е един необичаен акт за английски външен секретар особено от ранга на Кларендън. В меморандум на Джон Ръсел, изпратен до кралицата с дата 12 март 1866 г., се посочва една позиция, характерна в този момент за мнозина либерали. Изтъква се, че като резултат от евентуален военен конфликт Австрия може би ще има сериозни финансови затруднения, а също и съкращаване на ресурсите си, особено при положение, че и Италия се намеси. При това положение английската политика в момента не изисква нито подпомагането на Прусия да завладее територии и пространства в Северна Германия, които тя сега не притежава, нито пък подпомагане на нейното отслабване⁴². Това може да се схване като обобщение на схващанията на "официалния" либерализъм, макар че неговата "неяснота" характеризира и по-широките либерални слоеве от британското обществено мнение.

Постепенното нарастване на читателския интерес довежда и до появата на по-определени становища в популярните и важни рубрики "Писма до редактора". В това отношение е показателно писмото появило се в колоните на *The Times* на 13 март. "... Сър, дали Шлезвиг и Холщайн ще станат пруски провинции, или ще бъдат накрая възстановени под владичество на Принца, когото населението там иска като свой легитимен Суверен, и когото представителите на Австрия, Прусия и Германската конфедерация провъзгласиха като пълноправен наследник на Лондонската конференция... е въпрос, който няма абсолютно никаква стойност за Англия. *Никакви британски интереси не са ангажирани в този въпрос, а и неговата незначителност е такава, че едва*

ли той може да се отрази върху баланса на силите. Все още основният английски интерес е запазването на мира в Европа... Англия може, ако иска, да предотврати войната, която веднаж избухнала скоро ще стане всеобща."⁴³ Писмото е подписано с псевдонима Pax Vobiscum (Мир вам). По-надолу той продължава, като посочва, че според конституцията на Германската конфедерация от 1815 г. "не е законно" една германска държава да воюва с друга.

Поради това, ако двете германски сили престъпят закона и воюват помежду си би означавало, че и останалите страни, подписали договора от 1815 г., са освободени от всички гаранции, които са дали на Бунда относно неговата териториална ненакърнимост. Не бива да забравяме, че *The Times* се е изучава във всички европейски канцеларии най-внимателно и че тази статия едва ли е останала встрани от вниманието на френския кабинет и неговите претенции за Рейнланд⁴⁴. Тогава, дали авторът на това писмо е просто един неангажиран бърборко, или е прикрито оторизирано лице? Въпреки усилията ни, идентифицирането на лицето, скрито зад този псевдоним, се оказва невъзможно. Във всеки случай това е първото и ще остане единствено писмо на читател до редакцията по отношение на германските проблеми чак до 3 май, когато ще се появи второто читателско писмо по този въпрос. Но то е интересно за нас и с това, че обобщава мненията на либералните привърженици на баланса на силите в контекста на оформящата се военна заплаха. В това отношение програмна е статията на *Examiner* от 17 март: "... Много може да се каже против политиката на ненамеса и абсентизъм в областта на външните отношения. Ако ненамесата е благотворна и е необходима за интересите на европейския мир, и ако въздържането на Англия доведе до индивидуалната намеса на Франция и засили нейното влияние и власт, тогава би било добре да се помисли отново, дали Англия трябва толкова пълно да се откъсва от германските проблеми. Войната може и да реши проблемите между Прусия и Австрия. Но това може да се направи и чрез преговори, защото Прусия е толкова далеч от принципите на правото и справедливостта, че е необходима намесата на някои сили дори и само със съвет и напътствия."⁴⁵

Появата на тази статия бележи началото на бавната промяна сред либералното обществено мнение. От твърдите изявления за безразличие, сега се преминава към задаването на въпроса, дали подобна неангажираност няма да навреди на английските интереси. Вторият интересен момент в статията е проявата на една тенденция, която е твърде характерна за либерализма като политическа теория и практика от средата на XIX век. Това е намекът за възможността назряващите противоречия да се решат в рамките на мирни преговори. По-долу ще се спрем подробно върху развитието на тази идея, а тук тя ни насочва към един сериозен проблем, засягащ въпроса за интерпретацията на моралните и политически принципи на поведение в сферата на международните отношения.

На 27 март *The Times* публикува извънредно интересна статия, посветена в най-важната си част именно на този проблем. "... Великобритания няма интереси и задължение в този въпрос... Ако Австрия и Прусия стигнат до конфликт, то не само ние, но и Франция несъмнено ще стоим индиферентно отстрани, със същото чувство, което Тацит приписва на римската армия, наблюдаваща две германски племена взаимно прерязващи си гърлата... Сегаш-

ната съдба на Германия е само едно естествено наказание за нейното флагрантно незачитане на моралните принципи и задължения по отношение на Дания и Европа. В нашата страна отговаряме само на простия апел на принципите, свързани със справедливостта и несправедливостта⁴⁶. Именно тенденцията да се смесват сферите на морала с тези на политиката прави от германското съзнание нещо толкова ограничено и тъпо. Според германеца, англичанина никога не може да схване идеите, а една от тези идеи, към които ние сме толкова неподдаващи се на въздействие, е концепцията, че Сила и Право в сферата на международните отношения, са само две имена за едно и също нещо."⁴⁷

Това е един от интересните морализаторски изблици на либерална основа. Демонстрацията на твърда привързаност към подобни морални абстракции като "справедливост" и "несправедливост" в сложното поле на международните отношения, където въпросът за актуалността на тези понятия зависи единствено от гледната точка подсказва, че британският либерализъм тепърва ще има на какво да се научи в променящата се действителност на европейската дипломация. Както пише Ръсел в един меморандум от 30 март 1866 г. "Ние не можем да влезем във война заедно с Австрия, защото тя се защитава във Венеция, но можем да ѝ обещаем, че ако се съгласи да даде Венеция за двадесет или тридесет милиона фунта стерлинги, да ѝ окажем морална, дипломатическа, а ако се наложи и материална подкрепа в спора за Шлезвиг-Холщайн. Австрия не е права в Италия, но е права в Германия."⁴⁸ В този тип мислене прозират рецидиви от стари структури, свързани с териториалния консерватизъм, но има и белези на изживяване на илюзиите спрямо Прусия. Сега вече определено се говори за "правотата" на австрийската страна. Едно дълго писмо на Кларендън до кралица Виктория от 31 март 1866 г. хвърля обилна светлина върху характера на неговите собствени възгледи, тези на кралицата и на общественото мнение като цяло: "... Очевидно е, че добронамерените стъпки на Англия, ако са самостоятелни няма да бъдат приети от Прусия. ... Случаят е такъв, че в него не са ангажирани нито английската чест, нито английските интереси. При сегашното състояние на нещата в Ирландия и новите аспекти на отношенията ни със САЩ, следва да пазим внимателно нашите военни и икономически ресурси. Страната⁴⁹ няма да толерира никаква намеса в неща, които не ни засягат." Това е един от най-сгъстените изрази на цялостната моментна ситуация и на състоянието на общественото мнение, което твърдо стои зад позицията на ненамесата.

Но за изразяващите абстрактни морални принципи английски либерални вестници остава твърде трудно да поддържат ясна външнополитическа линия. Австрия — поради своята италианска политика, остава черната овца в техните очи, докато германските буржоа като цяло ѝ се схващат като неспособни да обединят държавата си със собствени сили, а техните "великогермански" претенции изглеждали едновременно и опасни, и абсурдни⁵⁰. Сложността на континенталната политика, естествено, остава твърде далеч от съзнанието на обикновения англичанин, но изострянето на "германския въпрос" едва ли би могло да бъде игнорирано от "политизираната" част на нацията, нито пък от пресата. Фактът, че двете бивши съюзнички толкова бързо се изправят една срещу друга на пръв поглед смущава, но повечето коментатори

определят вината на страната на Бисмарк. От гледната точка на описаните вече морални принципи австрийското поведение във Венеция е незаконно, но за конфликта в Централна Европа се счита, че "справедливостта" е именно на австрийска страна. В сравнение с пресата, мнението на либералното правителство е дори още по-остро⁵¹. Дори и кралицата не се въздържа от едно остро изказване: "Прусия изглежда ще се държи точно толкова ужасно, колкото е възможно, както тя винаги прави. Омразни хора са прусаците, това мога да кажа."⁵² Това "частно" мнение по много интересен начин отразява повишаването на нивото на тевтонофобията в английското общество, нещо като вирус, който дълбоко поразява англо-саксонците⁵³. Въпреки тези изявления, няма нито един знак за опити за активна английска намеса. Кралицата, наистина, се опитва да предприеме частен натиск върху Вилхелм, скланяйки го да не отива към война и да отстрани "един определен човек... виновен за всички тези злини". Но Вилхелм отговаря студено и това охлажда английските намерения за подобен род натиск.

Обяснението на този своеобразен "дуализъм" в политическото мислене и практика на английския управленски апарат от пролетта на 1866 г. е комплекс от причини, някои от които с твърде голяма давност. На първо място е липсата на успех, която съпътства последните английски военни ангажimenti на континента. Кримската война е разочароваща във военно отношение, а поставя под съмнение и ефективността на аристокрацията като лидер. Опитът от кризата Шлезвиг – Холщайн, който по думите на Кларендън показва "колко малко съветите и усилията на Англия се ценят в Германия" също има своя принос. Втората причина за британската пасивност е морската и сухопътна слабост. В годините последвали "френската морска тревога" през 1859 г. англичаните отново изпадат в обичайното си самомнение за състоянието на флотата си⁵⁴. При основната дейност на адмиралтейството по линията на антиробските патрули и "демонстрирането на флага в тропиците", много малко остава за демонстриране на сила и в европейски води⁵⁵. Без да броим факта, че британските кораби трудно биха могли да окажат някакво влияние върху развитието на нещата в Централна Европа. Що се отнася до британските сухопътни сили, те никога не са били повече от пигмей в сравнение с огромните армии на континенталните монархии. Само при наличието на континентален съюзник британските сили биха могли да играят някаква роля в делата на континента, а такъв партньор в момента няма. Освен това налице е въпросът за имперските ангажimenti. Освен силите в колонии, в този момент се поддържа сериозна военна сила в Нова Зеландия срещу поредното въстание на маорите, проблемите с Ашанти и Абисиния ангажират и там военни контингенти, а след индийския метеж 65 000 души попълват и несигурната индийска армия. Русия, възстановяваща се от Кримската война, отново става фактор, с когото трябва да се съобразяват и на Балканите, и в Азия. В тази сложна ситуация, англичаните предпочитат да залагат на "баланс на силите"⁵⁶. Поради това единственото, което би предизвикало тяхната загриженост е нарушаването на този баланс, но дори и този аргумент би бил сериозно атакуван както от радикалите, така и останалите изолационисти.

За повечето заинтересовани в европейските дела англичани равновесието все още не изглежда сериозно заплашено. Само неколцина наблюдатели

предупреждават относно далечните последици от засилването на Прусия, но това не се приема сериозно. Като цяло идеята за силна и обединена Германия не среща реално противопоставяне⁵⁷. Подобно решение е напълно в съгласие с либералната вяра в правото на самоопределение. А и, както се смята, създаването на силна Германия би я заздравило отвътре, правейки я по този начин по-неуязвима отвън. Това е сърцевината за разбирането на поведението на либерално настроените кръгове от викторианската политическа общност, изразяваща се в схващането, че по този начин балансът на силите не само няма да се наруши, а напротив, ще се циментира.

Всичко това идва да оправдае политиката на пасивност, която е предпочитана от действащите политици във всички случаи. Важното е да се отбележи, че британските държавници и обществено мнение имат не само негативни, но и сериозни позитивни причини за неутралитет в зараждащия се конфликт. Тук най-важен безспорно е икономическият мотив. Никога преди или след това не е имало толкова много членове на английския управленчески екип, които да са така дълбоко проникнати от доктрините на политическата икономия⁵⁸. Фундаментална постановка за тях е отричането на деструктивните процеси на войната. Мотивите за това могат да се търсят в широкия спектър от алтруистски настроения пред бъдещите жестокости, до по-материалния страх от упадък на търговията и кредитата, а и от евентуалните граждански безредици, които биха могли да последват, инспирирани от военната разруха⁵⁹. Това са все елементи от характерния за средновикторианците мироглед, имащ корените си в схващанията на кръга около Кобден и Брайт. Те намират своето практическо потвърждение в икономическата и политическата ситуация, която се създава в контекста на Американската гражданска война, но още по-сериозни са потвържденията на тези постановки в хода на изострящия се "германски въпрос". В това отношение англичаните не са единствени. В края на март 1866 г. в Европа се създава нещо като международен "заговор", известен като "Кобургската интрига", насоката и целта на който е свалянето на Бисмарк и отстраняването му от влиятелния пост, от който според заговорниците заплашвал сигурността на европейския мир, респективно стабилността на европейските финанси⁶⁰. Както сочи в едно свое писмо, датирано от 4 април 1866 г., престолонаследникът на Прусия, кронпринц Фридрих "... Ротшилд движи небето и земята срещу Бисмарк, а финансистите треперят". Английската банкерска къща Ротшилд, която винаги възприема политиката на британското правителство като своя политика, също е сред активните участници в "Кобургския заговор", давайки да се разбере, че, пруският държавник не може да очаква никаква помощ от страна на Ротшилдови⁶¹. Още в средата на февруари банкерът на Бисмарк Блайхрьодер започва търсенето на пари и се обръща първо към своя най-силен покровител барон Джеймс Ротшилд. При евентуална Ротшилдова благосклонност всички останали финансиста безспорно биха ги последвали. Блайхрьодер се интересува дали Ротшилдови биха закупили облигации от осеммилионния заем, който Прусия се готви да пусне. Но Ротшилд, знаейки че това ще засили военните уклони в пруската политика, отказва. Четири години по-рано барон Джеймс споделя с Блайхрьодер, че: "...наш принцип е да не авансираме пари за война, дори и когато е извън нашата власт да предотвратим войната, тогава поне съвестта ни ще е чиста, че не сме спомогнали за нея."⁶²

Всъщност в действие са много по-сериозни сили от простото желание за мир. Световният пазар от пролетта на 1866 г. навлиза в депресия, цените на акциите спадат повсеместно, а слуховете за война само допринасят за задълбочаването на този процес. Лондонските Ротшилд гневно се противопоставят срещу каквато и да било финансова помощ за Прусия, а повечето банкери в Париж и Берлин смятат, че в случай на война шансовете на Австрия са по-добри от пруските. Но, както се оказва по-късно Ротшилд надценяват силите си. Ситуацията от периода 1830—1840, когато те могат да стстранят опасността от война само със заплахата, че ще изтеглят паричните си средства сега очевидно е отминала⁶³.

Усложнената и напрегната политическа обстановка в средата на 1866 г. довежда и до големи финансови затруднения и паника на финансовите борси. Всеизвестно е, че едва ли има по-сериозен индикатор за настроенията на активното обществено мнение в буржоазното общество от показателите за финансовата и делова активност. В конкретния случай борсовите барометри сочат "буря". Създава се ситуация на снижаване на златния резерв в Bank of England и повишаване на търсенето на заеми. При тази обстановка банката отпуска заеми при повишена лихва: от нормално 2—3 % се отива на високи лихви от 5—8 %. Това е очевидно неприятно за бизнеса и свързаните с него кръгове, които ще бъдат против всички стъпки, които биха довели до по-нататъшно поскъпване на кредита и по този начин до затруднения в развитието и растежа⁶⁴.

Така се получава комплекс от мотиви с икономически, морален, вътрешно и външнополитически характер, определящ общественото мнение и насочващ английското правителство към политика, която по отношение на Европа е прагматична, неутралистична и примирителна. Тя се обобщава от схващането, че "разрушаването на баланса между Прусия и Австрия" ще доведе до множество нещастия за Централна Европа, но все пак си остава такъв случай, който не включва нито британската чест, нито британските интереси".

Трябва да отбележим, че някои от британските дипломати на Континента виждат нещата значително по-ясно и в перспектива⁶⁵. Така посланикът в Париж Каули пише: "Нямам доверие в приятелството на Прусия и ако тя някога стане морска сила ще ни създаде големи неприятности." Но като цяло това остават изолирани гласове, без влияние. Квинтесенцията на умиротворителните и абсентистки мнения прозвучава от страниците на The Times, който пише: "Кой ще спечели, дали Прусия или Австрия за нас е безразлично. По-важно е, че който и да спечели Германия ще стане по-способна да съхрани мира в собствените си граници и да се предпазва от външни агресии."⁶⁶

Интересно е определянето на позициите на най-горната част от английското общество. Като цяло аристокрацията се оказва твърде възприемчива към позициите на Двора. Всъщност със спадането на пряката политическа власт на Короната нараства нейният косвен престиж и социално присъствие. Ние вече се спряхме на определено антипруската позиция, заета от Виктория⁶⁷. По интересен начин описва ориентацията на Двора пруският посланик граф Бернсдорф, който пише на сина си: "Надявам се, че някога ще има справедливост и за нас. Засега, всичко погрешно се приписва на нас."⁶⁸ На 6 април

Кларендън в своето писмо до лейди Солзбъри пише: "Госпожата" е в ужасно състояние по германските работи. Бисмарк, както винаги е разположен към военен вариант, което е една необходимост при неговата позиция и политика... Австрия израства в очите на публиката и за първи път в своето съществуване е приета достойно."⁶⁹

Очевидно е, че за разлика от 1864 г. Виктория вече не идентифицира Прусия и Германия. Това подчертано прусофобско настроение на Двора личи особено ясно в поведението на престолонаследника принц Едуард, който отрано дава да се разберат неговите антипруски настроения. На една вечеря в Лондон на 6 юни, десетина дни преди избухването на войната, той дава израз на чувствата си пред френския посланик, подчертавайки, че правото е на страната на Австрия и той чувства дълга си да застане на нейна страна. Разговорът завършва с предложение от страна на Едуард за създаването на една англо-френска антанта⁷⁰.

Все пак определящо си остава мобилизираното мнение на организираната и материално силна едра и средна буржоазия, която внимателно следи континенталното развитие. Заможните делови кръгове, скелетът на викторианското общество, много малко, при това почти само косвено, са докоснати от възгледите на аристокрацията и дворцовите кръгове⁷¹. Печатът си остава един от най-популярните начини за информиране и формиране на определено мнение. Англичаните от този период се обръщат към вестниците и списанията си с почти същата страст и надежда за информация, с която Кромвеловият пуританин се обръща към Библията си⁷².

* * *

Дихотомията Австрия — Прусия и Австрия — Италия предполагат раздвояния както в мисленето, така и в определянето на позициите. В това отношение особено илюстративна е статията, поместена на страниците на влиятелния *Morning Post*: "... Ние заклеяваме Прусия, но смятаме, че лошото отношение на Бисмарк към неговия съюзник от 1863 г. е оправдано. Всъщност, не само нашите възгледи, но и нашите симпатии влизат сега в един неразрешим конфликт. От една страна, ние ще бъдем доволни, ако Австрия победи Прусия, но от друга, бихме били доволни и ако Италия съумее да си осигури Венеция и по този начин завърши своята дълга борба за обединение."⁷³ В една точка обаче има единодушие. Прусия е обявена общо за агресор. Англичаните са скандализирани от нейната готовност да използва войната за целите на уголемяването си. В това отношение все още се усеща влиянието на кобденово-брайтовските идеи за разрешаване на всички противоречия изключително по мирен път.

Отношението към Австрия не е толкова ясно определено, но тя има повече симпатизанти особено след решаването на веницианския проблем. Въпреки това любовта и афинитетът на англичаните към Италия и патерналисткия им подход към новообединеното ѝ кралство, ги правят враждебни на идеята за австрийски владения на юг от Алпите. Пък и участието на Хабсбурги-

те в разправата с Дания си остава като един неотмиваем грях пред английското либерално обществено мнение. Потвърждение на това двойствено и не-установено отношение на буржоазното обществено мнение са статии от типа на отпечатаната в *Evening Mail* на 31 март. Линията на вестника не се различава от общо взето апатичното отношение, което изразяват повечето вестници от този тип едновременно към Хохенцолерни и Хабсбурги — "Ние не можем да дадем нашите симпатии на нито една от двете страни."⁷⁴

Либералната преса все по-определено напуска сферата на безусловно дефинирания неутралитет и се опитва да вplete английските интереси в схемата на една по-глобална европейска ситуация. Пример за това е броят на *Examiner* от 7 април. За първи път се дефинират стратегическите интереси на Англия и все още голямата загриженост за системата на баланс на силите: "... Измежду множеството причини, които ни карат да искаме бързо и мирно разрешаване на германските противоречия са и твърде сериозните вероятности войната по Елба и Ейдер да бъде последвана от война и по Долния Дунав. Турците, възползвайки се от революцията в Букурещ събират голяма войска в България... Но ако те преминат Дунав, или напреднат срещу сърбите, за което винаги имат готови претексти, тогава и Русие ще придвижи войските си през Прут и ще имаме едновременно войни на Изток и в центъра на Европа."[...] ⁷⁵ Отзвук на това безпокойство от липсата на определена позиция е и статията на *Sunday Times* от следващия ден, 8 април: "Каква е идеята на Бисмарк, един толкова амбициозен и безкрупулен по отношение на средствата, с които реализира идеите си, държавник? Не е ли тя обединението на Германия под пруската корона? И как може да се реализира тази идея без един близък конфликт с Австрия?... Но какво трябва да бъде отношението на Великобритания към всичко това? Това е въпрос, който в най-скоро време трябва да намери своя отговор. Колкото по-скоро започнем дискутирането на този въпрос, при това дискусия открит, реална, освободена от догмите на закостенели традиции, с точно отчитане на нашите имперски интереси, толкова по-добре за всички нас."⁷⁶

Междувременно събитията ускоряват развитието си. На 9 април Бисмарк прави сензационното си предложение за реконструкция на Германската конфедерация и установяването на национален парламент, избран на основата на всеобщо избиращо право. Ден преди това, на 8 април, той сключва секретно съглашение с Италия, насочено срещу Австрия. Факт е, че въпреки целенасочените си действия Бисмарк не забравя да отделя внимание на настроенията на лондонските финансови кръгове. В същия ден неговият банкер Блайхрьодер изпраща писмо на лондонския барон Ротшилд, обяснявайки му, че паниката предизвикана на лондонския паричен пазар едва ли е плод на новините за съглашението с Италия, тъй като последното било още в далечен проект и били разменени само примерни и консултативни документи ⁷⁷.

В средата на април редакционните статии и коментари по страниците на водещите английски вестници стават ежедневие. Най-характерно е изоставянето на моралните и теоретични поучения и ориентирането към практическа информация и обсъждане на конкретното развитие на отношенията в Германия. Особено показателен в това отношение е броят на *Globe* от 12 април. То-

зи вестник е интересен с това, че позициите му обединяват традиционно вигски и традиционно консервативни възгледи. Вестникът посочва, че: "... Граф Бисмарк и Вилхелм демонстрират, че вече не са склонни да стоят "под" Австрия и франкфуртската диета. На практика те отдавна вече са установили едно равенство, но сега тяхната цел е вече да добият преимущество. Така претенциите за анексирането на Херцогствата постепенно прерастват в апетити към цяла Северна Германия."⁷⁸

Този възглед се подема и от останалите ежедневници, оформяйки постепенно цялостна картина на една "относителна", но все пак доловима, антипруска насоченост, подобна на тази, която ни демонстрират *Illustrated London News*. Авторът обвинява Прусия с думите на френския император в подновяване на "... ерата на завоеванията, заявявайки не само на Австрия, но и на целия цивилизован свят, че териториалното ѝ уголемяване трябва да стане факт, независимо каква цена ще трябва да плати за това самата тя или нейните съседи. Можем да кажем сигурно, че каквото и да стане в приближаващата се борба то едно е сигурно, Австрия няма да спечели"⁷⁹.

На 19 април започват парламентарните дебати по отношение на пруските претенции за части от Саксония на основание на договорите от 1815 г. В своята интерпелация независимият депутат Хари Варни пита каква ще бъде английската позиция, след като Великобритания е гарант на тези договори, при положение че Прусия отиде към военни действия⁸⁰. Това е практически първото запитване в Парламента целящо някакво по-определено дефиниране на английската политическа линия, която до този момент остава неспределена, необвързана и неясна, и чийто резултат е илюстриран най-добре от ироничното стихотворение, поместено по страниците на хумористичния *Punch*:

"Prussia was a robber, Prussia and Austria
Austria was a thief; Stole a Danish fief"⁸¹

На 4 май Дарви Графит прави някои още по-интересни наблюдения: "Развитието на нещата отива към европейската експлозия. Създаде се съюз между Прусия и Италия, но настроението в нашата страна е против подобен договор, целта на който е да зароби населението на Шлезвиг—Холщайн. Войната между Австрия и Италия е неизбежна." От страна на правителството отговаря подсекретарят по външните работи Уайт, който посочва, че настоящото критично положение в Европа е допускато изцяло по вина на предишната администрация⁸².

Слуховете за предстояща война нарастват с всеки изминат ден. Показателен е фактът, че именно финансовите кръгове са най-добре осведомени за реалния ход на международните отношения. В своя дневник един от лидерите на консервативната партия лорд Стенли отбелязва, че Ротшилд твърдо очаква избухването на военния конфликт, а подобно мнение е изказал и австрийският посланик Апони⁸³. Междувременно в Берлин се разиграват събития, които биха могли да имат решително отражение върху развитието на германския обединителен процес, а оттам и върху цялостното развитие на европейската дипломация. На 7 май студентът Фердинанд Коен извършва неуспешно покушение срещу Бисмарк. При напускането на кралския дворец, на самата "Унтер ден Линден", към канцлера се доближава млад човек и стреля. Шефът на Бисмарковата тайна полиция Вилхелм Щибер посочва в свои-

те спомени, че за този атентат е имало предварителни информации, поради което Бисмарк носи специална непробиваема от куршуми дреха, от типа на тези, които по онова време носят производителите на оръжие когато изпитват продукцията си. И трите изстрела, дело на атентатора, попадат в целта, но не предизвикват никакво нараняване⁸⁴. Името на атентатора е Фердинанд Коен-Блинд. Тъй е осиновен син на прочутия революционер от 1848 г. Карл Блинд, който е добре известен на берлинската полиция и живее по това време в Лондон. Арестуван на място Коен се самоубива още през първата си нощ в ареста, оставяйки предсмъртна записка, в която пише: "Исках да предпазя германския народ от братоубийствената война като убия този безмилостен човек, който подготвя тази война." Липсват каквито и да било други данни за мотивите и организацията на този атентат, но връзката на атентатора с Лондон може би очертава една посока на бъдещи дирения. Фактът, че Коен-Блинд умира, без да бъде разпитан, както и липсата на следствено дирене затрудняват изясняването на мотивите и евентуалните инициатори. Публикуваната два дни по-късно статия в близкия до британските правителствени кръгове *Morning Post* ясно обозначава позицията на квазиофициален Лондон. Това е първата реакция на английската преса на атентата срещу Бисмарк. Статията си задава въпроса какво би станало, ако атентатът би успял и си отговаря, че "... това би било чиста печалба!... Никой сега не би отрекъл, че Прусия е агресор, а всъщност Прусия е само синоним на този безскрупулен министър, който направлява нейните съдбини"⁸⁵.

Тази статия, заедно с още една, публикувана на 8 май от *The Times*, оформя физиономията си на вече утвърдените антипруски настроения. Тук обаче се проявява и действа един особен пропаганден и психологически фактор. "Тевтонофобията" и антипрусианизмът са облечени в относително по-лесно възприемашката се дреха на "антибисмаркизма": "Австрия е една консервативна сила, която има за цел единствено запазването на статуквото във Венеция и решаването на спорния въпрос на Херцогствата от Диетата във Франкфурт... Що се отнася до Прусия, която следва сега да бъде обвинена за всички усложнения: Прусците са добре образовани, интелигентни и предприемчиви... Те имат само един мотив да желаят войната, и това е подчинението на личност, която се води от мотива, тласкал и варварските армии на готите и хуните — желанието да вземат онова, което не им принадлежи."⁸⁶

Това възприятие е двойствено само на пръв поглед. Зад ласкавите оценки за качествата на прусците като народ всъщност се крие подценяване и неприкрит патернализъм, какъвто англичаните проявяват към повечето от континенталните си партньори (с изключение на Австрия и Франция)⁸⁷. Показателно в това отношение е мнението на провинциалния либерализъм *Manchester Guardian*, в броя му от 12 май. Статията е интересна, защото ни запознава с мнението на една твърде влиятелна част от "политически активното" мнение по германското обединение: "... Очевидно е съществуването на народно движение, насочено към концентрация на германските ресурси под едноличното предводителство на една северна сила. Колко далеч отиват тези чувства и на какви жертви са способни да отидат е твърде неясен въпрос, по който едва ли е необходимо да се произнасят външни наблюдатели. Все пак можем да

кажем с голяма достоверност..., че това чувство има доста слаби разумни оправдания... Там, където нацията е осигурена от външни нападения, както е при германците, не съществува извинение за разрушаването на историческите дадености с война както това е допустимо, да речем, за Италия [...]”⁸⁸. Казано в едно изречение, на идеята за германско обединение се гледа като на нещо, надхвърлящо силите на самите германци, а поради това и твърде ирационално по своя характер. Тсва, което деловите кръгове поставят в центъра на своето внимание, е създаването на обстановка, в която подобни ирационални идеи не биха могли да заплашат сериозно мира — респективно стабилната икономическа конюнктура. В това отношение мнението на *Sunday Times* има есенциално значение: "Що се отнася до Великобритания, то нейните интереси не са поставени на изпитание. Засега тя няма ни най-малък повод да чувства необходимост от намеса в континенталните дела... Що се касае до Борсата тя дава сериозно своя вот в полза на мира."⁸⁹

Тази ориентация на деловите кръгове е мотивирана от едно колкото неочаквано, толкова и важно събитие. На 11 май на Лондонската борса избухва финансова паника, а паричната криза достига крайно изостряне. Още през февруари същата година банкрутът на Joint Stock Discount Company открива серията на големите финансови банкрути. Напрежението на паричния пазар всъщност отразява общото напрежение на процеса на възпроизводство. Сутринта на 11 май 1866 г. бурята се разразява при новината за банкрута на една от най-крупните банки Overend and Co, заемаща водещо място в Сити и имаща широки контакти не само в страната, но и в чужбина. Крахът на тази банкерска къща с огромния ѝ пасив — повече от 10 млн. фунта стерлинги — произвежда парализиращо въздействие. Тълпи от вложители обсаждат не само сградата на банката, но задръстват и цялата Ломбард стрийт. Както посочва *The Times* в броя си от 11 май — "краха на Overend and Co се превръща в национално бедствие". В търсенето на платежни средства притежателите на акции заливат пазара с огромни количества ценни книжа. В резултат на това се получава катастрофално спадане на курса, което се изчислява с десетки проценти. Според оценките на пресата ежедневните загуби от спадането на курса се изчисляват на около 130 млн. фунта стерлинги. В броя си от 24 май 1866 г.⁹⁰ *The Times* посочва, че загубите от двуседмичното спадане се изчисляват на 1 млрд. фунта стерлинги. В тази катастрофална финансова ситуация английското правителство се решава на една безпрецедентна крачка. Министърът на външните работи се обръща с циркулярно писмо до всички английски посланици зад граница с уверения, че не бива да възникват опасения за стабилността на английския кредит⁹¹. На практика от средата на март на паричния пазар се наблюдават някои страни феномени, интерпретирани от някои като приближаването на финансова конвулсия. Първите белези на нарастващото напрежение се забелязват в повишаване на лихвените проценти в Bank of England от 8 на 9 %, довело и до отприщването на лавината. Паниката почти ликвидира паричния пазар в страната. Единствено активните и навременни мерки от страна на правителството допринасят за спирането на финансовия срив⁹². Не е трудно да преценим, че напрежението на лондонския финансов пазар се акумулира именно от времето, в което започва да нараства и политическата несигурност в Централна Европа. При огромната об-

вързаност на английската търговия и фиканси с този район, всяко известие за компрометирането на мира означава и сигнал за финансова паника. Кризата не пощадява и Германия, където курсът на акциите пада от индекс 54, в края на 1865, до 48 в началото на май 1866 г. Лихвеният процент на Пруската банка, който в средата на 1865 г. е равен на обичайните 4 %, на 11 май 1866 г. достига до 9 %⁹³.

Политическите проекции на желанието за съхраняване на икономическия стабилитет се откриват в лансираната от английските правителствени кръгове идея за свикване на общоевропейски конгрес за решаване на спорните въпроси. Тази идея впрочем не е чужда и на широките кръгове на либералното обществено мнение. В броя си от 26 май популярният *Illustrated London News* помества интересен външнополитически обзор, центриран около възможността за свикване на общоевропейски конгрес: "Би било по-добре за Англия, която се надява да остане настрана от кавгата, ако тя спокойно и разумно прецени своите мотиви и цели, преди възможността за преценка да бъде затруднена от праха и шума на истинската война... Като неутрална страна, тя влиза в една сфера на международни отношения, която в миналото не и бе гвърде присъща, но която сега ѝ налага сериозно самоограничение и преценка на възможностите ни да бъдем арбитри при едно мирно и локализирано разрешаване на конфликта [...]"⁹⁴

Тази мисъл веднага е подета от останалите органи на либералното мнение, които ни дават интересна информация за политическата и психологическата мотивация на тази социална категория. В поместената на следващия ден по страниците на *Sunday Times* статия ясно е посочено: "Ще трябва да имаме една нова конференция по европейските работи... Обичайно бе първо да се бием и после да конферираме. Но ние предлагаме нещо, което е по-близо до здравия разум — да започнем с конференцията, пък ако трябва да се бием — нека да е след това."⁹⁵

Несъмнено, от чисто хуманна гледна точка, предложената схема е без конкуренция, но тя страда от стария недъг, особено характерен за класическия английски либерализъм от средата на века — вземането на желаното за възможно. Авторите и поддръжниците на подобни схеми определено си затварят очите за налагащите се реалности на европейския континент, като цяло, и в германското обединение, в частност. Очевидно е, че нито опитът на италианското обединение, нито набелязващите се след войната за Шлезвиг — Холщайн тенденции в германското обединение, са оказали някакво влияние върху развитието на теоретичните и психологически модели на този кръг от английското общество. Във времето, когато локалните войни за разрешаване на противоречията и корекциите в системата на териториалното статукво стават често и най-предпочитано средство, да се говори за "универсалния лек" на мирните конференции е практическа проява на инерцията да се гледа на конгресите като панацея при кризисни ситуации.

Развитието на конфликта опровергава тези надежди. В края на май, на 28, пропадат и последните опити за преговори между австрийци и прусаци по линията на т. нар. мисия Габленц. На 1 юни 1866 г. Австрия внася въпроса за обсъждане във Федералното събрание във Франкфурт.

Със задълбочаването на конфликта настъпва и относително "избистряне"

на тона и мненията в английския политически печат. Нещо повече, постепенно започва да се оформя противопоставяне между двете главни направления в политическата практика, либералното и консервативното. Още на 2 юни либерално-демократичният *Examiner* публикува статия, показателна за степента на вкорененост на илюзиите у либералните кръгове на английското общество. В момент, когато апетитите в Централна Европа са толкова ясно очертани, те все още изповядват почти абсурдната вяра, че в "... Северна Германия има един сърчен, търговски, с освободено съзнание и конституционен ориентиран народ. Ако Германия, по-точно северната ѝ част, бъде организирана като самостоятелна държава, тогава нейната сила ще съдържа и влияе върху чисто военните монархии, които я заобикалят. Подобно развитие, според нас е много по-важно от каквото и да било ставащо в Египет, Индия, Китай или океаните"⁹⁶. Това е директна атака срещу популярното сред консерваторите мнение, че сега е време англичаните да се ориентират към имперските си интереси и оставят Европа да се оправя сама. Но освен като демонстрация на различията между консервативното и либералното направление, този материал е показател и за илюзиите на някои либерали, които все още искат да видят в оформящата се пруска милитаристка монархия розовата сянка на бъдещия конституционализъм.

В това отношение консервативното мнение е несъмнено по-ориентирано, както можем да съдим от материала, поместен по страниците на *Morning Post* на 6 юни. Статията представлява развитие на идеята, появила се по страниците на английската преса още преди две години⁹⁷: "Прусия очевидно иска херцогствата по Елба с оглед да стане сериозна морска сила."⁹⁸ А за сериозно англо-германско морско съперничество можем да говорим едва в "ерата на дредноутите", това все пак са прояви на първите нервни пристъпи от страна на засегнатата британска морска мощ и на характерния за консервативното мнение прагматизъм. В това отношение се натрапва сравнението с психологическата мотивация на либералното мнение, което предпочита да вярва в "пруския афинитет към конституционализма", отражение на което са материалите, поместени по страниците на *Morning Star*: "... ако ставаше въпрос само за нещата вътре в Германия, то симпатиите на всички свободни хора естествено биха били на страната на Австрия, но най-лошо от всички притежания е наследяването на триумфиращата неправда. В случая австрийското владичество над Венеция е една флагрантна и триумфираща неправда, и един от реликвите на омразната европейска държавна система". А също в *Saturday Review*: "Евентуалната победа на Австрия би означавала възстановяване на Конфедерацията, абсолютизма, религиозното политическо и интелектуалния упадък"⁹⁹ и *Spectator* "Поражението на Австрия би било добре дошло за Италия и света. Ако Прусия действа за постигане на германското сведение, то ние можем да кажем, че тази цел оправдава кръвопролитие, което може да я предшества"¹⁰⁰.

На 12 юни Австрия подписва секретен договор с Франция. Условието са последната да остане неутрална, а независимо от победата или поражението Австрия се задължавала да прехвърли Венеция под френска власт, след края на евентуалния военен конфликт. Франция на свой ред трябва да я предаде на Италия. При евентуална победа на австрийците те биха могли да уст-

роят Германия както желаят, като териториите по Рейн останат за в бъдеще да бъдат организирани като едно сателитно творение, което да бъде клиент на Франция. През същия ден Австрия къса отношенията си с Прусия. При гласуването във Федералната Диета на 14 юни се получава следната картина: Австрия, Бавария, Саксония, ХанOVER, Вюртемберг, Хесен, Хесен — Дармщад, Насау и 16-та Курия са, от едната страна. От другата, са Прусия, Люксембург и 12, 14, 15 и 17-та Курия. Баден се въздържа. Това гласуване води до незабавното напускане на Федерацията от страна на Прусия, която обявява федералната система за изчерпана. На 15 юни пруската армия преминава границата със Саксония¹⁰¹.

* * *

Изострянето на ситуацията на континента принуждава английските политически наблюдатели да се обърнат към по-трезви анализи, израз на което е появата на статии от типа на поместената на 16 юни в *Examiner*. Тази статия е продължение на тенденцията по страниците на това издание да се правят конструкции и предположения в глобален мащаб: "Ако Русия подкрепи Австрия, а Франция подкрепи Прусия, тогава ще имаме един разделен Континент и една приглушена борба. Приглушена, защото едва ли ще се стигне до някаква решителна битка. Ако Русия и Австрия се разберат това ще бъде, опасявам се, за сметка на Княжествата. Влахия струва повече от Венеция, а Молдова ще бъде по-ценна и по-лесно завладяна от Русия от всяко нещо, което Бисмарк би могъл да ѝ обещае на Север. Задоволена с едни толкова сериозни придобивки Австрия може би няма повече да се противи и ще задоволи претенциите на Прусия и Италия. Резултатът от една такава война ще бъде задоволяването на всички страни. Франция, разбира се, ще вземе Баварския Палатинат, а Англия ще бъде изхвърлена извън играта..."¹⁰²

С повишаването на военното напрежение се оформя и крайно интересна ситуация на лондонския фондов и финансов пазар. Информация за борсовото настроение откриваме на страниците на *Sunday Times* в броя му от 17 юни: "... Мечките започват да жънат плодовете на усилията си. Но идва и реда на виковете. Времето на спекулациите от възможностите за спадане вече мина, а вече има много хора на пазара, които спекулират за вдигане. London and County Banks, две сериозни институции вече започнаха да се възползват от ситуацията."¹⁰³ Това е здравият глас на икономическите интереси, който дава сериозна информация за настроенията и конюнктурата. Навлизането във фаза "бик", т. е. повишение на ценните книжа, означава, че Англия няма да влезе в никакви рисковани мероприятия на континента. Периодът на неизвестността, съпроводена с кризата от 11 май и общо спадане на курса, е завършил.

Навлизането на "германския въпрос" в качествено нова фаза катализира мненията в английското общество. Най-близо до същината на процесите, които протичат в Централна Европа, се домогва умерено-консервативната част на британското обществено мнение. Причините за това са няколко, но най-важните безспорно се крият в правилната оценка на континенталния нацио-

нализъм и прагматичното отчитане на тенденциите, забелязващи се още от 1862 г. насетне. За този тип консерзатори, олицетворявани от издания като *The Times* и *Morning Post*, е характерно схващането, че макар погледнато в най-строг план Прусия да е агресор, а Австрия не, това не означава, че веднага следва да се застане на страната на Австрия. Подобна ориентация би била твърде лесна, но тя не е политика. За тях е очевидно ясно, че Австрия не е Германия и няма никога да бъде "... докато тя иска да разделя и да владее чрез разделението, Прусия иска да обединява и да владее чрез обединението. Това последното е, ако не друго, то поне една политически звучаща идея, за която консервативният прагматизъм намира повече оправдания. Разбира се, дали средствата, които се употребяват оправдават целта, това е отделен въпрос"¹⁰⁴. Очевидно е прагматичното звучене на тези констатации. Може би като цяло, ранното развитие на английската нация е фактора, който никога не позволява на англичаните да разберат силата и тръпката на континенталния национализъм, освен в сантиментален план, както е случая с Италия, Полша или Гърция. В това отношение Наполеоновата констатация, че "англичаните са нация от лавкаджии" е много по-валидна именно за поколението от средата на шестдесетте години на XIX век.

От 18 до 27 юни 1866 г. в Англия се разразява министерска криза, която изключва за определен период провеждането на каквато и да било активна външна политика. Правителството на Ръсел претърпява поражение при гласуването на предложението му за поредния реформен проект и подава оставка. Слизането на Ръсел от власт за момент създава илюзията, че британската външна политика ще навлезе в нови релси. Лорд Стенли, който заема поста на външен секретар в краткотрайния консервативен кабинет на Дерби (1866—1868), в сърцето си е възпитаник на Манчестерската школа¹⁰⁵. Новият лидер на либералите, Гладстон, на свой ред почти не споделя възгледите на своите колеги — ветерани от поколението на Палмерстон и Ръсел. Практически, именно в лятото на 1866 г., в редиците на либералите протича пълната смяна на поколенията, която сред представителите на консерзаторите само се набелязва.

Когато предлагат лорд Стенли на вниманието на кралицата като евентуален външен секретар тя споделя, че "...Стенли е твърде склонен към неинтервенционизъм в момент, когато обстоятелствата изискват да се действа...", намеквайки по този начин за външнополитическата пасивност на този консервативен екип. Стенли обаче все още се намира под силното влияние на своя мощен колега, който има собствени възгледи за развитието на външната политика. Както сочи Дизраели "...възгледа за неинтервенцията можеше да бъде оспорван успешно срещу Палмерстон, но за нас едва ли ще бъде възможно да спечелим голяма популярност по същия начин и срещу Гладстон"¹⁰⁶. Опасността тук е във възможното политическо обезцветяване на торите, които биха се отдалечили еднакво и от кобденитските идеи за пацифистка намеса, и от империалисткия модел в стил "дон Пасифико". Усещайки тези затруднения на консерзаторите, кралицата се опитва на всяка цена да запази съществуващия кабинет с оглед справянето със сложната европейска ситуация, но на 27 юни е принудена да се съгласи да възложи на Дерби създаването на консервативно правителство на малцинството. Дерби заседава ка-

то пер в Горната камара и поради това лидер на Камарата на общините става Дизраели, назначен и за Канцлер на съкровището. Външното министерство се поверява на лорд Стенли. По повод на неговото назначение интересно отношение взема органът на провинциалната индустриална буржоазия с либерален уклон, *Manchester Guardian*, който в броя си от 6 юли помества следния коментар: "... Дори и консерваторите ще се съгласят, че е доста неразумно да се дава един от най-тежките министерски портфейли на един от най-резките, своенравни и неопитни хора, само защото той ще наследи маркизката титла и доход от 10 000 фунта на година. Кандидатурата на лорд Стенли се възприема без обструкции само от онези, които смятат, че нашата външна политика в момента се състои от въздействие, мълчание и липса на мнение. Очевидно е, обаче, че ако мирът в Германия не бъде сключен в най-скоро време, такава линия на нашата политика ще стане невъзможна"¹⁰⁷. Както посочва австрийският посланик в Лондон, Апони в една своя депеша, датирана от 3 юли 1865 г., това правителство е "... честно, почтено и поддържащо, в съгласие с английската общественост, догмата за пълната ненамеса и пълното изолиране от европейските дела"¹⁰⁸.

На 9 юни един от малкото искрени пропуски настроени англичани, дипломатът Робърт Мориър, излага възгледите си за развитието на нещата в Германия в писмо до свой приятел. Всъщност, *grosso modo*, Мориър е сякаш единственият човек в Англия, който още преди войната предвижда, че Бисмарк иска да създаде голяма, обединена Германия¹⁰⁹. Той познава, както никой друг, развитието на Германия, тъй като прекарва по-голямата част от живота си там: от 1853 г. е аташе във Виена, от 1858 г. — в Берлин, през 1865 г. е секретар на британската легация във Франкфурт, а през 1866 г. — в Дармщад. Има либерални убеждения и според него: "... евентуалната пруска победа и последващото изолиране на Австрия от Германия би било най-голямото благодеяние, което може да се направи на Европа и на Австрия." Няколко дни по-късно в едно писмо до лейди Солзбъри той посочва, че макар сърцето му да е с Австрия, то неговият разум сочи, че победата на Прусия ще бъде основна за европейския прогрес, защото: "... Австрия е неразтворима в Германия, докато Прусия, въпреки всичко е!"¹¹⁰ Германското обединение, според него, е също толкова естествено и неотменимо, колкото и италианското. И след като англичаните могат да приемат обединението на Италия, ще трябва да приемат и германското, защото по принцип националната идея е само една фаза от историческото развитие и консолидацията на Европа.

Като цяло периодът от избухването на война до битката при Кьонинграц [Садова] на 3 юли е най-безличен за проявите на активното британско обществено мнение. Общият тон се определя от материали, които в основата на анализа или оценката си поставят аксиоми от типа на изказаната по страниците на лондонския седмичник *Spectator*, който в броя си от 30 юни заявява, че: "... Общото желание в момента е да се държим колкото се може по-далеч от усложненията на европейската политика и да се избягва дори и сянката на някакво интернационално разбирателство и ангажимент, който би ни вързал ръцете и би ограничил нашата свобода за в бъдеще."¹¹¹ Малко по-рано, на 24 юни, друг вестник, *Sunday Times*, меланхолично заявява, че: "... за навикналата на военни тревоги Европа всичко е възможно, включително и из-

дигането на някои нов австрийски, пруски или италиански Наполеон, който да помете всичко, както и създаването на коалиция срещу този завоевател — всичко това е възможно след като вече войната е започнала... Сега е ясно, че онова, което Бисмарк наистина желае е анексирането на Херцогствата и власт над Северна Германия. Личи си, че той е готов, въпреки големите си амбиции да остави парче германска територия и за Австрия. Вън от всякакво съмнение е, че ще остави Бавария, Бретемберг и Баден на Австрия, стига да може да консолидира Севера под Пруско управление [...]"¹¹²

Единственото напълно определено мнение, основано на сериозен анализ и преценка на очертаващите се континентални събития, е дадено на страниците на *Edinburg Review* — един от най-интересните либерални месечници с тираж 7000 броя и цена 6 шилинга, четен главно от аристократи, висококвалифицираните представители на свободните професии, армейски офицери, висше духовенство, индустриални и финансови кръгове. В броя си от края на юни той помества много задълбочен анализ, в който между другото се казва: "Основната цел в пруските войни е достигането на общогерманска хегемония... Ние, англичаните, желаем прогреса на Германия по пътя ѝ към свободата и обединението и няма за какво да се страхуваме от Обединена Германия с парламентарно управление. Но ние се съмняваме, всъщност напълно отричаме, че създаването на обединена държава в Германия, повече или по-малко по имперски модел — коронован с щикове, може да се разглежда като някакъв напредък по пътя към свободата... Такава държава ще принесе в жертва пред краката на пруския фелдфебел най-благородните елементи на пруското общество... Резултата ще бъде още една война, много по-кръвава от тази, която сега започва в Бохемия. Разделението на Германия на малки неагресивни държави се схваща като създаването на буфер между големите сили, но създаването на една силна и Обединена Германия предрича продължителни и повтарящи се войни между французи и германци, и ще върне европейската цивилизация двеста години назад."¹¹³

2. АНГЛИЙСКОТО ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ В СВЕТЛИНАТА НА ПРУСКАТА ПОБЕДА ПРИ САДОВА (СЛЕД 3 ЮЛИ 1866)

Като цяло до Садова основната част пишещи по въпросите на отношенията между двете германски сили изхождат от предпоставката, че националният морал трябва да се придържа към стандартите на индивидуалния морал. От тази гледна точка Австрия, с отказа си да освободи Венеция и Прусия в несправедливото си отношение към Шлезвиг и Холщайн всъщност показвали етически принципи. Тяхното еднакво положение поражда и еднакво отношение към тях, чиято резултатна е безразличието. Като цяло информираната част от населението остава равнодушна, неориентирана и без да определи симпатиите си. При формирането на мнението на мнозинството от тази информирана част оказва сериозно влияние и популярността на възгледите на романтизма и национализма. Публиката е благосклонна към герон, които се борят за свободата си — такива като Риенци или Вилхелм Тел. Тези

възгледи се пренасят и в сферата на външната политика. Но макар да гледат на континенталната борба със смесени чувства, по отношение на военните възможности на съперниците има почти единодушие. Мнозинството от журналистите и добре информираните наблюдатели смятат, че Австрия има преимущество. Това се дължи най-вече на разпространеното убеждение в превъзходството на военния гений на австрийския маршал Бенедек и на австрийската професионална армия. На практика тези и подобни схващания маскират истинското състояние на нещата в Австрия. В серия статии на Examiner се посочва, че принудително набираната пруска армия не може да разчита на висок военен дух. Подобно схващане популяризира и *Fortnightly Review*, твърдейки че не може да се сравняват професионалистите на австрийската армия с полуобучения бюргер в пруската¹¹⁴.

Тази странна смесица от верни и неверни, сантиментални и прагматични схващания намира своя апотеоз в поместената само два дни преди решителното сражение при Кьониграц статия: "... Запазването на стария баланс на силите, за които се бе проливала британска кръв, сега е поставено под въпрос, а необятността на ангажираните интереси показва абсолютно сигурно, че нито една държава няма да има възможност да получи такива териториални придобивки, които да я превърнат в сериозна заплаха за нейните съседи. Прусия вече се ориентира към цяла Северна Германия, Австрия ще направи същото с Южна; Италия ще вземе Венеция и вероятно Рим, а Франция ще грабне Рейнската област, към която отдавна има сериозни апетити... Междувременно, каква е позицията на Великобритания? Тя не може нито да загуби, нито да спечели нещо в тази борба. Сега е време да се манифестират най-добрите страни на политиката на неинтервенция. Тя ще бъде наблюдател и арбитър на борбата, в която тя не може да се намеси в полза на някоя страна без да допринесе за собствените си загуби, затова ние запазваме за себе си позицията на съдия и арбитър!"¹¹⁵

* * *

Решителната битка в хода на Седемседмичната война протича на 3 юли, когато двете основни сили се срещат на територията на тогавашна Бохемия в малкия триъгълник, образуван от градчетата Кьониграц, Садова и Йозефшат, близо до изворите на Елба. На бойното поле остават телата на 13 500 австрийци и саксонци и едва 1935 прусаци. На следващия ден, 4 юли, Австрия решава веднага да предаде Венеция на Франция и нарежда на ерцхерцог Албрехт да доведе армията си на Горния Дунав. Войната завършва точно за срока, в рамките на който средният английски гражданин ползва годишната си отпуска и почивка. Показателен е фактът, че при развитието на тези събития картината по страниците на британските вестници не се променя. Все още се поставя въпросът дали войната ще продължи две години, както в Крим или ще се развие по-бързо.

На 6 юли *Standard* помества последната дълга уводна статия, която този вестник посвещава на австро-пруски конфликт. В нея се очертава цялостната, твърде нерешителна и неясна позиция на подавяващата част от ан-

глийското обществено мнение. Но в нея се усеща и една друга линия, която постепенно си пробива път: "... Изчезването от европейската сцена на една сила, която винаги е представлявала каузата на мира несъмнено е източник на съжаление, но от друга страна... за наше добро и за продължаването на европейския мир този факт следва да бъде разбран и демонстриран. Ако прехвърли центъра на тежестта си в Унгария, както Бисмарк отдавна ѝ препоръчва, Австрия би могла да има бъдеще" [...]

¹¹⁶

На 7 юли Робърт Моризър отново показва, че той е един от малкото истински познавачи на нещата в Германия и на тенденциите в тяхното развитие. Както сочи той "Баден вероятно ще поиска да се присъедини към Северногерманската федерация под водачеството на Прусия... Бавария обаче е специален случай — тя е твърде малка, за да живее сама и твърде голяма, за да умре. Населението ѝ не е симпатично, то е твърде добре материално и е сепаратистки настроено". Бъдещето на нещата се вижда в създаването на мястото на досега съществувалата система Staatenbund (конфедерация) една нова система — тази на Bundesstaat (федерацията)

¹¹⁷

На 9 юли 1866 г. Дерби прочита обръщение към Камарата на лордовете, представящо линията на консервативното правителство. Според него консервативната партия и правителство са ориентирани изцяло към мира, а водещата се в момента война между Прусия и Австрия е събитие, в което не са ангажирани честта или интересите на Великобритания. Въпреки това, очевидно не може да се говори за пълна липса на интереси, дори нещо повече, задкулисната мотивация за някои от активно действащите английски политици през този период е доста стабилна и не бива да се пренебрегва като фактор при формирането на техните решения. Не е никак чудно, че Дерби горещо подкрепя политиката на ненамеса. Както сочи Антони Ротшилд в едно свое изказване, датиращо от 12 септември 1866 г.: "Сега ние искаме мир на всяка цена, но това е най-изгодно и за нашите държавници. Вземете например лорд Дерби. Той дължи дохода си от 120 000 на факта, че владенията му в Ирландия и Ланкшър са покрити с работилници и фабрични градчета. Е може ли при това положение да подкрепя милитаристична политика. Те всички са в една и съща лодка. Какво ни интересува нас Германия, Австрия или Белгия? Подобни неща са извън нашия интерес."

¹¹⁸

Интересите на индустриалните и търговски кръгове са обобщени лаконично от либералния *Fortnightly Review*, който веднага след битката при Садова заявява, че "... силна, обединена, фрийтрейдерска и протестантска Германия ще бъде от полза за Англия"

¹¹⁹

За тона и поведението на английското обществено мнение до и след 3 юли са характерни два съвсем различни подхода. Ако до тази дата общото настроение е изтъкано от неувереност, индиферентност, морализаторски разсъждения за справедливост, отиващи понякога до слабо нюансиран антипрусизъм, то след нея завоят е пълн, безусловен и завършен. Това има своите обяснения в излизането на преден план на чисто икономическите интереси, илюстрирани със излязлата в *Illustrated London News* на 14 юли статия, носеща обзорното название "Логическите резултати от битката при Садова". Тя е издържана в напълно апологетичен по отношение на Прусия тон, възхваляващ я като осъществител на германската мечта за обединение. Това което ни настройва скептично относно стойността на тази статия е, че авторите ѝ оче-

видно не са наясно с бъдещите планове от страна на Прусия: дали ще анексира завладяните територии или просто ще оформи нов съюз. Особено показателен за стойността на тези изяви на либералното мнение е краят: "В битката при Садова се съдържат съставните елементи на бъдещо европейско умиротворение"¹²⁰. За кой ли път това е поредната проява на типичния "кобденитски" синдром да се взема желаното за реално и действащо. Показателно е и това, че на тази политическа "прогноза" откликват със симпатии и други влиятелни органи на английското буржоазно обществено мнение. В пространна уводна статия *Examiner* изразява увереността си, че Бисмарк ще си отиде, а доблестният пруски народ, доказал силата си при Садова, ще съумее да доведе до триумф либералните принципи. В същия брой на вестника е поместена и една ода — "Ode of Success" — в която се казва:

"They Who have helped themselves alone are great;
The wealthy are the good!"¹²¹

В еуфорията, съпътстваща феноменалния успех на Прусия, за английското общество мнение остава скрита една важна промяна, която се извършва в психологията на "континенталните протестантски братовчеди". На 16 юли или почти две седмици след победата на Прусия при Садова дъщерята на кралица Виктория и съпруга на пруския кронпринц принцеса Виктория, в едно свое писмо до майка си косвено дава сведение за важната промяна, която се извършва в душата на повечето германски либерали като последица от тази победа: "Ти знаеш, че смятах войната за грешка, дело на безотговорен и безпринципен човек. Но сега чувствам такава гордост да бъда прусачка, каквато преди чувствах от това че съм англичанка, а това означава много, след като знаеш колко голям Джон Бул съм... Мога да кажа, че прусациите са господстваща нация, що се отнася до интелигентност и хуманизъм, образование и добросъщност."¹²² Новото тук е развитието на идеята за избраност, господство, превъзходство и власт у прусациите. Отчитането на този нов психологически фактор сигурно би модифицирало схващането, че в пруската победа се съдържат съставките на умиротворяването на Европа¹²³. Това "недоглеждане" ще струва скъпо на англичаните в две последователни войни, които ще поставят на изпитание техния "разумно" и "балансирано" устроен свят.

Илюстративен пример за степента на либералното разминаване с действителното състояние на нещата е поместеното на страниците на популярния *Daily News* в рубриката "Писма до редактора", писмо на небезизвестния професор Голдуин Смит, общественик и близък приятел на Дж. Ст. Мил. Според него Австрия е деспотична сила, която е демонстрирала лошата си страна и в Италия, и в Германия. Другите две велики сили, Русия и Франция, непрестанно заговорничели срещу германската независимост. Поради това, "... Бисмарк и неговата Прусия се явяват германския Пиемонт... Подобно на Пиемонт и Прусия заложи живота си за националната кауза и прояви героизъм, какъвто само защитата на споменатата кауза може да извика. Създаването на силна Германия е необходимост не само за самите германци, но и за цяла Европа. Това е единственият начин да се избегне доминацията на Франция и опасностите на бъдещите войни, които териториалните апетити на та-

зи сила биха разпалили във всички посоки. Само една здрава юзда може да накара Франция да се откаже от агресията и да остави цивилизацията да се развива по посока на мира. Тази здрава юзда може да бъде само Германия. Каузата на Германия и Италия е и наша кауза!!" [...] ¹²⁴ По-нататък статията продължава с критика на консерваторите, които са обвинени в това, че подкрепят континенталния консерватизъм в лицето на Австрия и Франция — последното особено се приписва на Дизраели.

Най-лаконичното обяснение за пълната преориентация в пропуски дух дава популярния *Morning Star*: "Хората започнаха да мислят, че има нещо истинско в основата на това движение, което само в две седмици смаза една от най-големите военни сили в Европа..." ¹²⁵ Очевидно е, че новината от Садова идва като гръм. Това моментално променя тона на лондонските вестници и техните уводни статии. Появява лъх на ентузиазъм от пруското поведение и победи. Към този еуфоричен тон се присъединяват не само закоравели австрофоби, но и хора, които до преди са били почти привърженици на австрийската кауза. Това изразява и журналистът Ричард Конгрейв, който казва: "Ние ръкопляскахме на Садова" ¹²⁶

Така, постепенно северногерманците се превръщат във въплъщение на смелостта, доблестта и победата. Настроенията на англичаните може и да не се поддават на много лесно обяснение, но интересно е изказването на един друг журналист, Александър Кинглейк, който посочва честно: "Аз бях за Австрия, защото смятах, че тя може да направи Германия: сега видях, че тя не може да направи това и преминавам на страната на Прусия." ¹²⁷ Дори един такъв консервативно ориентиран вестник, какъвто е *Standard*, който до този момент е твърде проавстрийски, сега изведнъж сменя напълно своята политика — като че ли английските консерватори заговарят с езика на английските либерали.

Коя е причината за една толкова радикална промяна на настроенията? Тя може да изглежда естествена на официално равнище, но най-интересното е, че и широката общественост застава зад нея по страниците на многобройните издания. Най-обяснимата причина е, че англичаните не виждат поводи за съперничество между своята страна и Прусия. Това, което се очертава на техния хоризонт е перспективата от създаване на обединена Германия под ръководството на Берлин, при това благоразположена и дипломатически ориентирана към Лондон. В това отношение интересна е политиката на британската журналистика, която много често съвършено съзнателно преувеличава стойността на пруския интелектуализъм, на протестантското братство, на противопоставянето на Франция начин се оформя интересна пропагандна ситуация, в която се влияе едновременно и върху интелекта, и върху емоциите на британските граждани ¹²⁸.

В тази ситуация настъпва изменение в мотивацията на английското обществено мнение. Англичаните захвърлят настрана абстрактните категории като "справедливост" и "несправедливост" инспирирани от въпроса за съдбата на Шлезвиг — Холщайн в периода на и веднага след кризата от 1863 — 1864 г. и се обръщат към оценката на реалното присъствие на Прусия в европейската политика. Всъщност вече се усеща настъпващата ера на реалполитиката. Предишната добре дефинирана концепция за Европейската общност като ръ-

ководена от и основана на християнски морални стандарти сега е подложена на ревизия, а заедно с нея си отива и негъвгавия морален кодекс, който се прилага при кризата от 1863—1864 г. и в началото на кризата от 1866 г. Викторианското преклонение пред успеха сега се разпростира отвъд границите на частните предприятия. Съревнованието е в основата на британското схващане за индустрията, финансите или империализма. Сега Прусия демонстрира успеха си в най-изострената форма на съревнование — войната¹²⁹. В този мисловен модел Австрия се явява вече не просто жертва, а страна, загубила в съревнованието, защото нейните методи и организация са по-слаби¹³⁰.

Основната промяна, която настъпва в британското обществено мнение, е възприемането на типично макиавелисткото подчиняване на моралните спрямо прагматико-политическите принципи и стандарти. На практика това е триумф на социалния дарвинизъм, към който се обръща една значителна част от английското общество. В контекста на този "теоретичен преврат" прогресивно и интелектуално стават синоними на силно и победоносно. А в тази светлина пруската победа се явява не просто триумф на едно оръжие над друго, но гаранция, че именно прогресивното, перспективното и справедливото е победило. В това отношение косвено потвърждение за жизнеността на пруските завоевания е поведението на Цолферайна. Въпреки че с откриването на военните действия договорите по линията на Цолферайна автоматически се ликвидират, на практика той устоява на войната от 1866 г. Военните действия правят много малко за осуетяване движението на стоките от една част на Германия до друга. Въпреки военните действия таксите и митата са редовно събирани и изпращани в Берлин¹³¹. За 1866 г. доходите на Цолферайна спадат само с 11 %. Става ясно, че страховете от война, която ще разруши напълно икономиката на германските държави, се оказват безпочвени. Една от причините за това е бързината, с която Прусия решава победата във войната. Победата позволява на Бисмарк не само да промени териториалната структура на Германия, но и да реформира Цолферайна. Федерацията представлява сама по себе си митнически съюз и веднага започват преговори за създаването на нов Цолферайн, който да включва тази Федерация и южните три държави — Хамбург и Бремен, имали извънредно положение да бъдат членове на Северногерманската федерация, но не и на Цолферайна¹³².

Както сочи в една своя статия от 23 юли авторитетният *The Times*: "Конфликтът е доказателство за пруското превъзходство спрямо нейния съперник, във всичко, навсякъде и по всякакъв начин. Подобно превъзходство дава заявка и за по-силен характер, по-сериозна политика, справедливост на обединението и истински перспективи за в бъдеще."¹³³

Сложността на очертаващите се промени довежда до едно практическо разцепление сред английското обществено мнение и политическа мисъл. Тази реакция на набиращото скорост обединение на Германия със средствата на Бисмарковата дипломатия и военни успехи довежда до разделянето на мненията в английското общество на идеологическа основа. И ако либералите като цяло все още продължават да вървят след "кобденово-брайтовската" идея за свят, основан върху принципи на свободната търговия и либерализма. В този дух е и мнението на Гладстон, който сякаш обобщава либералната гледна точка: "Германия има най-многобройния народ в Европа, който е

и един от най-интелигентните, ... прочут в историята и имащ традиции, каквито няма никой друг на този континент... Заемането на водеща позиция в Германия от една единствена сила би било от полза на всички, дори и на загубилата страна... Бъдещето на Австрия, нейната бъдеща насока за развитие лежи на изток."¹³⁴

В това отношение се появяват дори задълбочени теоретични разработки, като тази по страниците на *Examiner*, която анализирайки проблема за структурата на германското обединение, косвено дава сведения за степента на икономическите интереси на определени кръгове от английското общество в Германия: "... Пълната откъснатост на Германия от Средиземно море и Леванта поради отделянето ѝ от Австрия, породила възбуда, да не кажем и надежди, едновременно и сред привържениците на великогерманската идея и на тези на дуализма... Що се отнася до англичаните, те смятат, че френските тежени към Рейн сега са много по-затруднени от засилването и разширяването на Прусия, но те забравят, че докато Обединена Германия — т. е. Австрия и Прусия, бяха винаги за запазването на Белгия и Антверпен, то Прусия оставена само на своите сили и политика ще бъде готова да пожертва и двете във всеки един момент. Това пък са аргументите на привържениците на дуализма. И макар че сме далеч от това да застанем зад всяко тяхно твърдение все пак трябва да признаем, че в думите им има много истина и има какво да се научи."¹³⁵

Консерваторите, които за разлика от либералите са по-малко ангажирани с морални категории и повече с виталните интереси на страната изживяват разцеплението по-дълбоко¹³⁶. От едната страна застават онзи тип консерватори, които по икономическата си ориентация стоят по-близо до индустриално-финансовите кръгове на либералната английска буржоазия, без да имат нейните нравствено-психологически мотиви. Илюстрацията на този тип позиция е мнението, изказано по страниците на консервативния *Morning Post*, който вижда в пруската победа началото на доброто за Европа, а в пруските войници — носителите на един нов живот за стария континент¹³⁷.

На официално ниво това схващане е изразено в адреса, който е прочетен от лорд Стенли в Камарата на общините на 20 юли. Това е идеен отглас и продължение на речта произнесена от баща му, лорд Дерби, от 9 юли. Стенли подчертава, че не е имало друга европейска война, в която интересите на Англия да са били толкова малко засегнати. Създаването на силна Северногерманска федерация в никакъв случай не би било в ущърб на английските интереси, макар и да предизвиква ревността на някои континентални сили¹³⁸. В същия ден депутатът Ленг произнася реч в Общините, в която прави бегъл анализ на общеевропейската ситуация: "Обединена Германия е най-желана стъпка към общеевропейския мир. Разделеното и немощно състояние, в което тя се намираше до момента бе причина за безчет войни от 30-годишната война насетне. В противовес на това, една обединена Северна Германия би представлявала силна протестантска държава, което сигурно би било в наш интерес като единствената друга сериозна протестантска сила в Европа. Северна Германия би била "завършена националност" и поради това няма да крие опасности от опити за увеличаване по агресивен път!"¹³⁹

На този розов фон възстановяването на европейското равновесие очевидно

но си струва няколкото жертви — един възглед, който и Палмерстон по повод на Шлезвиг и Холщайн счита за твърде удачен. Мотивировката на радостта от "възстановяването" на равновесието се крие в желанието, което този кръг има, за ориентиране на английската активност. Но както посочва в броя си от 21 юли *Examiner*: "Създава се една военна монархия, въоръжена до зъби, с администрация, свободи и воля, концентрирани в една ръка. Така ние ще имаме един нов Франкенщайн, една от тези военни монархии в центъра на Европа... каквото и да казваме, ние все пак бихме желали да видим обединението на Германия при други условия"¹⁴⁰. Но ако народът на Северна Германия желае това, ако той предпочита да замени гражданските свободи за военно превъзходство, какво можем да направим ние? ... Но какво предприема нашето правителство? Лорд Стенли и останалите само произнасят речи за ненамесата и за нашата ангажираност в далечните ни доминиони... Та те знаят много добре, че ние никога не можем да запазим господството си в далечното полукълбо, ако изоставим позициите си тук..."¹⁴¹

Именно в тази плоскост се развива едно от основните идейни противоречия не само в консервативната партия, но и в обществото като цяло. Илюстрация на становището, подкрепящо този тип консервативна практика, защитавана ревностно от екипа, намиращ се на власт, е статията в *News of the World*, поместена на 22 юли¹⁴². В нея се изразява "... подкрепа на идеята на господин Дизраели за насочване на усилията на нацията извън европейските проблеми и към големите световни простори. Развитието и просвещението на този свят е поверено на нас и американците и нито една нация няма толкова голяма и славна мисия. В 1815 г. нашето съществуване бе вплетено в договори с почти всяка държава. Но великите промени доседем от свободната търговия промениха всичко това. Ние направихме толкова много за Европа, колкото и за самите себе си, затова сега в наш интерес е повече да продаваме и купуваме, отколкото да преговаряме и се бием... Колко древни изглеждат нищожните въпросчета, издигани от династиите в Европа на фона на тази ни световна мисия!"¹⁴³ Другата групировка сред консерваторите е значително по-малочислена и обединява представители на традиционалистките схващания, предимно от средите на ориентираната към двора аристокрация и дипломатите от кариерата. На дебатите, проведени на 20 юли, това гледище е защитено в изказването на сър Джордж Бойд, който с твърде остри изрази заявява: "Бих желал да видя австрийската армия в Берлин. Австрийската армия проявява чудесен дух и героизъм, а поведението на Бисмарк е скандално и безпринципно... На практика тази война е конспирация между Прусия и Франция. В тази сложна ситуация ние би трябвало да държим страната на нашия стар съюзник Австрия."¹⁴⁴

Мнението на този кръг е най-добре обобщено, при това в един по-умерен тон, от бившия посланик в Париж, лорд Каули: "Не смятам, че бъдещето е особено приятно за Англия. Нямам доверие на Прусия, а ако тя стане морска сила, тогава сигурно ще ни донесе и главоболия." Това интересно изказване е направено почти тридесет години преди идването на Тирпиц и издигането на германската морска идея¹⁴⁵.

На 26 юли се подписва прелиминарния мир в Николсбург. А условията на мирния договор от Прага са следните: 1. Бавария, Вюртемберг, Баден и

Хесен — Дармщад плащат контрибуции, но не загубват територии. Те подписват договори с Прусия, които ѝ дават право да командва армиите им във време на война. 2. ХанOVER, Хесен — Касел, Шлезвиг — Холщайн и Франкфурт се анексират от Прусия. 3. Саксония и останалите държавици на север от река Майн се задължават да се присъединят в новосъздадената Северногерманска федерация.

* * *

В обстановката, създадена след подписването на мира в Прага, еуфоричните оценки на английската преса отстъпват място на по-задълбочените анализи. Един такъв се появява по страниците на *Sunday Times* още на 5 август. Това е обзор, в който ясно прозира отношението към очертаващата се тенденция на общоерманското обединение: "... Присъединяването на ХанOVER, Хесен, Насау и Брауншвайк всъщност представлява относително малка част от придобивките на Прусия. Като изключим вече анексираните Херцогства взети от Дания не бива да забравяме и свободния град Франкфурт, който също е почти включен в пруската територия. Така е оформена територията на Северногерманската федерация, която е центрирана около Прусия. Над останалата част на страната — Южна Германия — Прусия също ще упражнява огромно влияние, макар да няма пряката политическа власт. Познатата мечта за германско обединение е почти реализирана. Онова, което се иска за окончателното и довършване е напълно във възможностите на Прусия, така че реализирането на идеята е въпрос на няколко години. Обединението на Германия не може да извика у нас друго чувство освен пълна симпатия. Невъзможното съществуване на това множество от малки държавици никога не е било гледано от наша страна с друго отношение освен с неодобрение. [...]"¹⁴⁶

Доколкото ни е известно това е една от първите статии, в която открито се прогнозира скорошното обединение на цяла Германия — тъй като се посочва, че Прусия ще има решаващо влияние и върху Южна Германия. Останалите вестници изпускат този факт и отдават на Прусия само Северна Германия, като приписват влиянието върху южната част на Австрия.

Либералният *Examiner* помества в един пространен обзор, озаглавен "Реорганизацията в Германия", своите наблюдения и мнения относно бъдещото не само политическо, но и икономическо устройство на новосъздадената федерация. "... Прусия претендира, че има военната и дипломатическа администрация на Северна Германия в свои ръце. Възобновяването на Цолферайна дава в нейни ръце и сбора от митническите постъпления. Тогава защо да не се дадат в нейно разположение и сборовете от всички останали постъпления като тя дава на малките владетели онова, което е необходимо за тяхната издръжка. Тогава ще бъде необходимо и въвеждането на федерални данъци и федерални фондове. Ако Прусия представлява Германия, това трябва да се заплаща от Германия. Германският флот също се превръща в национална сила. Страхуваме се, че властта, която ще остане в ръцете на малките германски суверени ще бъде по същество твърде малка.

Ще бъде дадено разрешение на държавите на юг от река Майн да създа-

дат една конфедерация, но кой ще влезе в нея? Баден вероятно не, той ще се присъедини към Прусия. Вюртемберг — една протестантска държава, много повече гравитира към Прусия, отколкото към католическа Бавария. Остава само Бавария, която би се опитала да превърне Манхен в религиозен и политически център на южногерманската опозиция на Прусия. Това вероятно ще бъде толерирано от Прусия, защото ще бъде философска, религиозна или литературна, но не и военна опозиция."¹⁴⁷

Това, което прави впечатление и в тази, както и в предходната статия, е ясно изразеното мнение, че обединението на Германия ще се извърши в рамки, много по-големи от онези, които до този момент имат негласното одобрение на английското обществено мнение. В новия обществен климат, господстващ сред английските средства за масова информация от началото на юли, сега започват да се открояват и някои обзори, дело на някои от най-авторитетните познавачи на международното право, интернационалните отношения и "германския въпрос". В началото на август *MacMillans's Magazine*, авторитетен месечник с либерална ориентация, публикува статия, написана от големия познавач на правото и международните отношения Едуард Дайси. В нея се правят някои важни наблюдения върху бъдещата ориентация на английската политика и между другото се казва¹⁴⁸: "... Ние можем да бъдем колкото си искаме проавстрийски настроени, но трябва да разберем едно: Австрия трябва да бъде извадена от сметките за бъдещето на Германия. Това, което най-много интересува Англия сега е характера на новата сила, прусианизиранията Германия, която се появи след разгрома на Австрия. Разбира се, все още е твърде рано да се даде пълен отговор на този сложен въпрос... но все пак можем вече да кажем някои неща... На първо място ние трябва да се освободим от стереотипите, с които сме свикнали да определяме характера на нашите партньори в полето на международните отношения. Така, ние никога няма да разберем германците, ако продължаваме да мислим за тях със стереотипите, че те са мечтатели, ентузиастични и сантименталисти."

По въпросите, свързани с перспективите на германското обединение, Дайси е категоричен: "... Прусия е единствената страна, която има определена и изявена националност. Австрия е конгломерат от най-разнородни националисти. Прусия е по-добре управлявана, нейната администрация е по-оперативна, нейният народ е по-образован и просъперираш, от всички останали страни съставляващи Конфедерацията... Поради това аз смятам, че на граф Бисмарк, както и на граф Кавур, историята ще даде кредита да бъде автор на обединението на Германия. Както и да оценяваме сегашното движение за обединение на Германия, не можем да го наречем нито утопично, нито чисто абстрактно и теоретично. Напротив, то е прагматично, основано на здравия разум и поради това разбираемо и близко за германците... Поради това, аз виждам бъдещето на Нова Германия като една Прусия, но при нови условия на живот. Неизбежно малките анексирани държавици ще повлияят на своя ред върху Прусия и тя ще престане да бъде толкова провинциална, но макар и машината да се задвижи по-плавно, нейния механизъм ще си остане същия... Поради това аз се съмнявам, че каузата на парламентарното управление, в смисълът който ние влягаме в тази дума, ще спечели много от уголемяването на Прусия... Но в скоро време, това е извън всякакво съмнение, Бремен,

Любек и Хамбург ще бъдат също анексирани, а с това Прусия ще се превърне във втората морска търговска сила в Европа."¹⁴⁹ Верен на обичая си, Дайси споменава най-важното накрая и сякаш мимоходом — възможността след очевидно предстоящата анексия на бившите ханзейски пристанища Прусия да стане втората морска търговска сила в Европа. Няколко дни по-късно, на 13 август, друг един вестник *Globe* подема отново тази тема, но в нова и интересна светлина. Тя е отговор на една бележка във френския *Journal des Debats* и посочва, че: "...Едва ли имат право авторите на статията във френското списание да ни предупреждават за евентуалните опасности от едно бъдещо морско противопоставяне на Германия и Италия спрямо Англия... Дори и да не одобряваме стъпките, с които Бисмарк се домогва до оглавяването на германските сили в името на обединението, това не означава, че не одобряваме и самото обединение."¹⁵⁰ В подобен дух е и статията на *Examiner*, насочена срещу онези, които вестникът иронично нарича "кресливи алармджии", които след битката при Садова непрекъснато говорят, че подобно на Австрия сега и Англия е изправена пред опасността да бъде нападната и завладяна за по-малко от месец, ако не разполага поне със 100 000 армия, която да посрещне нападателите. "Всъщност — продължава авторът — битката при Садова има точно обратния ефект, тъй като тя постави две независими нации, всяка с по 25 милиона поданици, на фланговете на единствената Сила, която според географското си положение, броя на населението си, цивилизацията и традициите си, е единствената, която има възможности и може да нападне Англия."¹⁵¹ Тези статии са едни от най-ярките рецидиви на неизкоренимото схващане, че основната заплаха за сигурността на Англия е Франция и никой друг. Тази линия на разсъждения ражда дори някои необясними от гледище на нормалната английска политическа практика и култура мнения, като това, поместено на страниците на *Examiner* в броя му от 15 септември. Там между другото се казва: "... В последно време Много се говори у нас за Прусия, Вилхелм и Бисмарк. Както се оказва няма нищо подобно на Прусия, и колкото по-скоро проследяваме нейния пример в създаването на силна изпълнителна власт и прекратяване на парламентарното лигавене, толкова по-добре. Междувременно нека поне създадем една армия по пруски образец. Трябва да започнем с всеобщата военна повинност... Всеобщата военна повинност е стъпка към създаването на силна изпълнителна власт."¹⁵²

Тази статия е двусмислена и особена. На пръв поглед тя е иронична, дори има вид на фарс. Не е уводна, но все пак дава храна за много мисли. Ироничното начало може да ни подведе да причислим цялата статия към съществуващия в англосаксонската журналистическа практика похват на отрицание чрез гротескно потвърждение. Но дали авторите ѝ остават само при фарса, или са сериозни в желанията си за създаване на силна армия и особено в желанията си за силна изпълнителна власт и намаляване на парламентарното влияние? В броя си от 16 септември *Sunday Times* дава частичен отговор за сериозността на ширещите се настроения. Като цяло статията е вече отглас на преминалите събития, но съдържа някои интересни намеци, които придават определени нюанси на схващанията в началото на есента на 1866 г.: "Бисмарк е окончателно обръзван с това да пази Австрия и Франция далеч една от друга. Ние добре познаваме остротата на неговите схващания и безскру-

пулността на методите, с които той е готов да ги реализира. Той все още е голяма опасност за Европа. Колко много зависи от живота на този енергичен държавник, който според нас, единствен може да даде живот на своите идеи и който, чрез своята относителна пасивност така умело балансира неукротимите си амбиции. Ако Европа — Англия по-точно — знае интересите си, то молитвите на всички добри хора ще бъдат отправени към това, този безценен живот да бъде продължен до тогава, докато не узрее времето на неговото падане!"¹⁵³ Последната от статиите, които проследяваме е една уводна от страниците на *The Times* от 22 септември. Тя представлява един пространен панегирик на пруската армия и Прусия като цяло: "Нека пруските хора се радват на своя прекрасен и горд ден. Армията им е част от тях. Тя е "пруският въоръжен народ". Този народ не е тласкан от желание за завоевания, нито от любов към авантюри."¹⁵⁴

* * *

За Бисмарк 1866 е година на триумф. Тя е и решителната година за Прусия, Германия и Централна Европа. Само в едно сражение, при Садова, австрийската позиция в Германия е подкопана завинаги и Прусия се издига като доминираща сила. Центърът на Европа е "революционизиран" от действието на един консервативен политик, действащ за сметка на една военна монархия. Обединяването на подобен икономически и военен потенциал под егидата на авторитарно и анахронично управление в сърцето на Европа тепърва ще оказва своето влияние върху съдбата на континента¹⁵⁵. Нищо вече няма да бъде както преди, нито в Германия, нито в Европа. На следващия ден след Садова, при информацията за случилото се на бойното поле, папският секретар, кардинал Антонели прошепва ужасено "*Casca il mondo*" — "Края на света"¹⁵⁶. Светът, толкова "разумно" устроен след 1815 г. си отива завинаги. Северногерманската конфедерация, която се оформя под егидата на Прусия в Централна Европа има вид на наистина странно образувание. Прусия след анексиите от 1866 г. има население от 24 милиона. Останалите 22 члена на тази федерация общо имат едва 6 милиона. Според нормите на Конфедерацията двадесет и двете "джуджета" поне номинално разполагали със същия глас, с който разполага и Прусия. Според това устройство Конфедерацията е лига от държави. Управлява се от Райхстаг, избран чрез всеобщо и равно избиращелно право на територията на Конфедерацията¹⁵⁷.

Може би именно този призрак на либерализъм кара английското обществено мнение да смята, че дяволът не е чак толкова черен. Новата федерация, стига да можела здраво да се привлече в либералният лагер, би могла да изпълнява ролята на много добър буфер между авторитарните и милитаристки колоси Русия и Франция¹⁵⁸. Материализация на това схващане е мнението на авторитетния *Fortnightly Review*, че "една силна, обединена, фрийрейдска и протестантска Германия носи само добрини за Англия"¹⁵⁹.

Териториалните изменения от 1866—1867 г. в Централна Европа са, отделно взето, най-голямата по важност и размери ревизия на Виенската система. Анексиите в Германия, осъществени от Прусия, я превръщат в най-го-

лямата от всички останали германски държави взети заедно. С един замах Австрия престава да бъде фактор както в Италия, така и в Германия. Кратките локализиращи войни между две сили, както отбелязва един английски дипломат, стават основното средство за ревизиране на договорите¹⁶⁰.

Конструкцията от 1815 г. е частично разрушена. Австрийската империя загубва лидерската си позиция, а това довежда до промяна на баланса вътре в самата империя. Всъщност единственото място, където Австрия продължава да бъде велика сила остават Балканите. Въпреки тези промени Англия не намира поводи за безпокойство. Според доминиращото схващане създаването на сила в Централна Европа само би повлияло на запазването на мира и съхраняването в непроменен вид на една от основните идеи на системата от 1815 г. — съдържанието на Франция. От гледна точка на това схващане доминиращото положение на Прусия означава, че отговорността по защитата на Германия вече не се поделва от Австрия и Прусия, а се поема само от Прусия¹⁶¹.

Но Австро-пруската война подтиква една значителна част от английското общество към нова оценка за мястото на Англия в системата на международните отношения. Постепенно толкова характерното за викторианците от т. нар. "златни години" самодоволство отстъпва място на самоанализа. И в този процес основна си остава ролята на пресата, като рупор на общественото мнение. Именно тя открива неадекватността между британската военна организация и исканията за всеобщо реформиране, издигани като непрекъснат рефрен. Новостите в пруската военна екипировка предизвикват фурор¹⁶². И във войната, както и в индустриалното производство, машините частично изместват човека.

Поражението на Австрия има и един непосредствен ефект. Антипрусианизмът изчезва заменен от културния, политически и психологически афинитет към победителката — Прусия. Казано накратко, седемте седмици на Австро-пруската война откриват ерата на "материалистичната генерация" в английската политика¹⁶³. Победата на Прусия довежда и до повдигането на един малко позабравен въпрос в английското общество — въпроса за необходимостта от военна реформа и модернизация на армията. Всъщност в началото той придобива малко едностранчиво осветляване в репортажите, издаващи пруската победа единствено на превъзходството на т. нар. иглена пушка. Но въпреки това се повдигат и въпроси, снети от сферата на непосредствените интереси след Кримската война — необходимостта от обща военна реформа. Поставя се въпросът за установяването на рекрутни правила. В една статия на Джордж Люис направо се посочва, че въпреки финансовите и човешки възможности британската военна машина в момента е повече аналогична на австрийската (губещата), отколкото на пруската (печелившата)¹⁶⁴. Друг политик, Хенри Хоузиър направо посочва, че "общественото мнение неминимо в най-скоро време ще поиска поне доближаване към подобни военни реформи"¹⁶⁵.

Израз на това настроение на общественото мнение е натиска срещу аристокрацията, която разглежда армията и по-точно нейния офицерски корпус като едно от последните си укрепления, а поради това и остава напълно индиферентна към всякакви призови за реформиране и намаляване на нейния

монопол в тази област. В тази насока именно общественото мнение и Парламента са онези обществени фактори, които осъществяват необходимата промяна. На практика това е интелектуално възприемане или поне толериране на милитаризма, но дори и така, то отразява необходимите промени в практиката на британския управленчески апарат. Крайните либрални мислители от средновикторианския период се блазнят от мисълта, че войната е вече отминал етап в човешкото развитие, отстъпила под натиска на човешкия прогрес. На техния хоризонт се очертава миражът на универсалното разоръжаване и "хуманната" практика на решаване на конфликтните въпроси в рамките на мирни конгреси. Събитията по време на Австро-пруската война ликвидират базата на подобни възгледи и допринасят за налагането на един своего рода прагматичен реализъм. Войната оставя дълбок отпечатък върху развитието на английските идеи и схващания за системата на международните отношения в Европа. Отива си и последната следа от създадената през 1815 г. Виенска система, а с нея и чувството на регулираност и сигурност. Най-важното, което англичаните едва сега започват да разбират е, че този конфликт е само една фаза във веригата от събития, които по един или друг начин променят политическата карта на Европа. В една своя статия, публикувана в "Колокол" в края на 1866 г., Херцен, правейки равностойна на отиващата си бурна година, посочва: "Ако Содом и Гомор са загивали толкова интересно, колкото сега загива стария европейски ред, то аз въобще не се учудвам, че жената на Лот се е обърнала да погледне, знаейки че за това ще си изпати здравата."¹⁶⁶ Проницателният редактор на "Колокол" разбира това, което англичаните като че ли все още не са склонни да осъзнаят, че тази "нова Европа", съшита с пруските нишки е всъщност съшита с живи конци, които днес или утре ще се разпълят на всички страни¹⁶⁷. Размишлявайки за бъдещето, Херцен предсказва на Германия не само единството, но и гибелта на свободата, а на Европа — войни и мрачна реакция.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Andrews, A. The History of British Journalism from the foundation of the newspaper press to 1865. London, 1862, 2 vols.

² Thompson, G. Public Opinion and Lord Beaconsfield, 1875—1880. London, 1886, 2 vols.

³ Boyce, G. Public Opinion and Historians. — History, 1978, v. 63, p. 214

⁴ Dicey, A. V. Law and Public Opinion in England. London, 1906.

⁵ Jephson, H. The Platform. It's Rise and Progress. London, 1852. 2 vols.

⁶ Raymond, D. British Policy and Opinion during the Franco—Prussian War. New York, 1921.

⁷ Kingsley—Martin, B. The Triumph of Lord Palmerston: A Study of Public Opinion in England before the Crimean War. New York, 1924.

⁸ Gazeley, J. American Opinion of German Unification, 1848—1871. New York, 1926.

⁹ Morgan, S. British public opinion of Bismarck, 1862—1871. Thesis, London, 1933.

¹⁰ Postgate, R. England goes to Press. The English People's Opinion on Foreign Affairs. 1815—1937. New York, 1937; Urbahn, M. British Opinion and Policy on the Unification of Italy. London, 1938; Gleason, J. H. The Genesis of Russophobia in Great Britain. A Study of the Interaction of Policy and Opinion. Cambridge, Mass, Harvard U.P. 1950.

- ¹¹ B o y c e, G. (ed). Newspaper History from the seventeenth century to the Present Day. London, 1980; K o s s, S. The Rise and Fall of The Political Press in Britain Nineteenth Century. London. 1973; vol. 1.
- ¹² E l l s w o r t h, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — The Historian 1957—1958, No 2, 195—217; M o s s e, W. E. Public Opinion and Foreign Policy; The British Public and the War Scare of November 1870 — Historical Journal, v. VI, 1963, 183—198.
- ¹³ E l l s w o r t h, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — The Historian, 1957—1958, No 2, 179—201; общо виж B r u n s, G. England und der Deutsche Krieg 1866. Berlin, 1933.
- ¹⁴ Става дума за активния период на кризата, а не въобще за 1866 г. Писма има и по страниците на други ежедневници, но като цяло са много малко и демонстрират снижен интерес.
- ¹⁵ Сравни K e n n e d y, P. The realities Behind Diplomacy. Background Influences of British External policy 1865—1981. London, 1985, 75—76; K e n n e d y, P. The Rise of Anglo-German Anthagonism... 15—16; E g e r t o n, H. British Foreign Policy in Europe to the end of XIX century. London.1917, p. 285.
- ¹⁶ K e n n e d y, P. The Rise of Anglo-German..., p. 16
- ¹⁷ D i l k e, C. Great Britain. London, 1868. Англичаните делят развитието на своята колониална империя на стар и нов имперски цикли.
- ¹⁸ The Times, January 16, 1865, p. 8 a-b.
- ¹⁹ P a l m e r, A. The Chancelleries of Europe, London, 1983, p. 112.
- ²⁰ Examiner, April 15, 1865, The German Crisis. Орган на либерално-демократичната мисъл — тираж от 2000 броя и цена 5 пенса.
- ²¹ Подчертано от мен — Б. Г.
- ²² Examiner, April 15, 1865, The German Crisis.
- ²³ Die Auswartige politik Preussens, Bd III, S. 45, Loftus to Russell, Berlin, October 18, 1862.
- ²⁴ The Times, April 22, 1865.
- ²⁵ The Times, "Prussia and Germany" -- correspondent, May 17, 1865: Jon Benson, Birmingham; sir Lloyd Foster, Wednesbury; F. M. Magnus, Berlin; H. C. Plaut, Berlin; Schroder Brothers & Co, Hamburg; принц Hohenlohe и др.
- ²⁶ S t e r n, F. Gold and Iron. Bismark and Bleichroder, and the building of the German Empire, New York, 1979, p. 65.
- ²⁷ H o w a r d, C. Briatin and the Casus Belli 1822—1902, p. 65.
- ²⁸ E y c k, E. Bismarck and the German Empire. New York, 1968, p. 106.
- ²⁹ The Times, September 7, 1865, p. 8 c-d. Статията е уводна и представлява коментар върху отпечатана малко по-рано статия във френското списание Revue des Deux Mondes.
- ³⁰ The Times, September 7, 1865, p. 6 d.
- ³¹ M o s s e, W. The European Powers and German Question 1840—1871, Cambridge, Mass. 1958, 221—222.
- ³² The Times, September 19, 1865, p. 8 b.
- ³³ The Times, October 2, 1865, p. 8, с. (подчертано от мен — Б. Г.).
- ³⁴ Белетристичен образ на това дава участника в Първата световна война като предпоча към английските части А. Мороа в книгата "Мълчанията на Полковник Бръмбъл" (С., 1987).
- ³⁵ Die Auswartige Politik Preussens, Bd. 4, S. 574. — Napier to Ciarendon, Berlin, 5 Jan., 1866.
- ³⁶ В u c k l e, G. Letters of Queen Victoria, 2-d series, 1:296. (подчертано от мен — Б. Г.).
- ³⁷ Examiner, February 24, 1866: "What will Prussians do?"
- ³⁸ M o s s e, W. Europe's Powers and German Question, 223—224.
- ³⁹ Die Auswartige Politik Preussens., Bd. IV, p. 627 — Loftus to Clarendon, Private, 3 March 1866.
- ⁴⁰ M a l e t, A. The Overthrow of Germanic Confederation by Prussia in 1866, London, 1870, p. 453. — Malet to Clarendon, Private, 2 March 1866.
- ⁴¹ Die Auswartige Politik Pressens, Bd, IV, S. 650. Сравни също у Bourne, K. Foreign Policy..., 384—385.
- ⁴² В u c k l e, G. Letters of Queen Victoria, 2-d series, I, 31 — Russell to the Queen, 12 March, 1866.
- ⁴³ The Times, March 13, 1866, p. 12 b. Подчертано от мен — Б. Г.

- ⁴⁴ Ellegard, A. The readership of the Periodical Press in Mid-Victorian Britain, in *Goteborgs Hogskolas Arsskrift*, 63, 1957, 3, 19.
- ⁴⁵ Examiner, March 17, 1866. "Will Prussia go to War?"
- ⁴⁶ В сферата на дипломатията тези два принципа имат крайно абстрактна интерпретация.
- ⁴⁷ The Times, March 27, 1866, p. 8 c-d.
- ⁴⁸ Ellsworth, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — *The Historian*, 1957 — 1958, № 2, p. 194. и Maxwell, H. Life and letters of... Clarendon, vol. II, p. 311.
- ⁴⁹ Т. е. общественото мнение.
- ⁵⁰ Kennedy, P. The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860 — 1914. London. 1980, p. 92.
- ⁵¹ Kennedy, P. Цит. съч., с. 15.
- ⁵² Buckle, G. Letters of Queen Victoria, 2-d series, I, 315 — 316. Victoria to Leopold.
- ⁵³ Според една интересна теория, която се опитва да обясни това поведение с характеристиките на националната психология. Арогантните англичани не знаят, че са арогантни и остро биха отrekli това твърдение, ако някой го отпрати към тях. В същото време те са крайно чувствителни към арогантността на другите и това, както нищо друго, предизвиква техния гняв, обиди и омраза.
- ⁵⁴ Salvo, M. "Riflemen Form". The war scare of 1859 — 1860 in England. New York, 1982, p. 74.
- ⁵⁵ Kennedy, P. Цит. съч., с. 16.
- ⁵⁶ Kennedy, P. The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860 — 1914. London, 1980, p. 15.
- ⁵⁷ Kennedy, P. The Realities Behind Diplomacy. Background influences on British External Policy 1860 — 1980. London, 1985, 75 — 76.
- ⁵⁸ Kennedy, P. The Rise of Anglo-German Antagonism, p. 17.
- ⁵⁹ Още от есента на 1865 г. лихвеният процент на заемите от Bank of England непрекъснато нараства, което означава поскъпване на кредита — така данните сочат 4 % на 3 август 1865, 4,5 % на 29 септември, 6 % на 6 октомври и 7 % на следващия ден. Причината за това е кризата на памучния пазар и някои други причини, свързани със слуховете за политическа нестабилност на континента — за данните сравни Менделсън, А. А. Теория и История на економическите кризи и цикли. М., 1959, с. 642 сл.
- ⁶⁰ Stern, F. Gold and Iron. Bismarck and Bleichroder and the Building of, p. 73. В сърцето на тази интрига е мнението, изразено най-добре от лорд Джон Ръсел до кралица Виктория: "Има само един сигурен начин за запазването на мира — отстраняването на граф Бисмарк от краля"; Millman, R. British Foreign Policy and the Coming of the Franco-Prussian War, p. 13.
- ⁶¹ Corti, E. The Reign of the House of Rothschild. New York, 1928, p. 370.
- ⁶² Пак там, с. 370.
- ⁶³ Пак там, 422 — 428.
- ⁶⁴ Heaton, H. Economic History of Europe. London, 1948, 588 — 589; вж. също Менделсън, А. Теория и История на економическите кризи и цикли, с. 636.
- ⁶⁵ Това е основният недостатък на английската политика в този момент — липсата на перспективен възглед, на стратегически поглед и затъване в прагматизъм и тактически стъпки, без оценка на бъдещето.
- ⁶⁶ The Times, May 20, 1866, p. 12 d.
- ⁶⁷ Сравни по-горе бел. № 52.
- ⁶⁸ Ringhoffer, K. The Bernstorff Papers transl. London, 1908, V. II, p. 242.
- ⁶⁹ Maxwell, H. The Life and Letters of... Clarendon, II, p. 310.
- ⁷⁰ Lee, S. King Edward VII. A Biography, New York, 1925, I, p. 258 — срещаме се с все същата абстрактно морален мотив за правото.
- ⁷¹ Ellsworth, E. The Austro-Prussian War and the British Press, *The Historian*, 1957 — 1958, No 2, 179 — 201.
- ⁷² Scott-James, R. A. The influence of the Press. London 1917, p. 132
- ⁷³ Morning Post, May 7, 1866.
- ⁷⁴ Evening Mail March 31, April 2, April 23, 1866.

- ⁷⁵ Examiner, Turkey and Germany, 7 april, 1866.
- ⁷⁶ Sunday Times April 8, 1866. Това е първият апел за освобождаване от закостенелите традиции, но той остава без последствие (подчертано от мен — Б. Г.)
- ⁷⁷ S t e r n, F. Gold and Iron. Bismarck and Bleichroder, and the Building of German Empire". New York, 1979, p. 75.
- ⁷⁸ Globe, April 12, 1866.
- ⁷⁹ Illustrated London News, April 14, 1866: "France in Relation to Germany: Извънредно популярно издание с тираж от 80 000 броя и цена 5 пенса. Това е едно ранно предупреждение за слабостта и почти сигурната загуба на Австрия, но то остава неприето и неразвито в английското общество, което смята, че Австрия като цяло е по-силна.
- ⁸⁰ Hansard Parliamentary Debates, 1866, v. 183, col. 1654.
- ⁸¹ Punch, "Austria and Prussia", L, April 21, 186, 120;
"Прусия крадец е, Прусия със Австрия
Австрия и тя Дания обра."
- ⁸² Hansard Parliamentary Debates, 1866, v. 183, colls. 473—75.
- ⁸³ V i n c e n t, J. (ed), Disraeli, Derby and the Conserative Party, Journals and memoirs of Edward Henry, lord Stanley, 1849—1869, london, 1978, p. 250.
- ⁸⁴ S t i e b e r, W. The Chancellor's Spy. New York, 1979, p. 105. Тези спомени са неизвестни до 1979 г. и не са използвани в нито едно изследване досега.
- ⁸⁵ Morning Post, May 9, 1866.
- ⁸⁶ The Times, May 8, 1866, p. 9a; Сравни по-горе, The Times, Oct. 2, 1865. Това е интересно развитие на пропагандния образ.
- ⁸⁷ Това отношение е доловено най-добре и изразено най-лаконично от Джордж Елиът в нейния роман "The Mill on the Floss": "...[Мистър Дийн отбеляза, че не е убеден в заслугата на прусациите. Съдейки по направата на корабите им, както и по незадоволителния характер на сделките с Данцигска бира, той си беше създал доста лошо мнение за мъжеството на прусациите като цяло." — сравни Е л и ъ т, Д. Воденицата на река Флос. С., 1987, с. 75.
- ⁸⁸ Manchester Guardian, May 12, 1866, p. 4, col. 5—6:
- ⁸⁹ Sunday Times, May 13, 1866.
- ⁹⁰ М е н д е л ь с о н, А. А. Теория и История экономических кризисов и циклов. Т. 11, с. 644.
- ⁹¹ The Times, 17.VIII.1866.
- ⁹² Н е a t o n, H. Economic History of Europe. New York, 1948, p. 589.
- ⁹³ М е н д е л ь с о н, А. А. Цит. съч. Т. 1, с. 645.
- ⁹⁴ Illustrated London News, "The Propesed Congress" May 26, 1866.
- ⁹⁵ Sunday Times, May 27, 1866.
- ⁹⁶ The Examiner, June 2, 1866, "Prussia".
- ⁹⁷ По страниците на Punch от 1864 г.
- ⁹⁸ Morning Post, June 6, p. 4, col. 5.
- ⁹⁹ Saturday Review, XXI, "Germany" June, 1866.
- ¹⁰⁰ Spectator, XXXIX, June 9, 1866, 624.
- ¹⁰¹ S t i e b e r, W. The Chancellor's Spy, New York, 1979, p. 108: "Вечерта на 15 юни бях с негово превъзходителство премиер министъра Бисмарк в градината на Външното министерство на Вилхелмштрассе, с нас бе и английският посланик лорд Лофтус. Когато удари полунощ Бисмарк стана от креслото си и тържествено каза: "Войната е започнала! В този момент пруските войски навлизат в Хановер, Саксония и електората Хесен — да живее краля!" Английският посланик веднага заяви, че Европа няма да толерира подобна стълка, на което Бисмарк отговори: "Кой е Европа?"
- ¹⁰² Examiner, June 16, 1866, p. 8 d.
- ¹⁰³ Sunday Times, June 17, 1866.
- ¹⁰⁴ The Times, June 19, 1866.
- ¹⁰⁵ E g e r t o n, H. British Foreign Policy in Europe to the end of the 19-th Century. London, 1917, p. 283.
- ¹⁰⁶ М о н у п е н н у, W. Life of Disraeli, vol. IV, p. 468.

- ¹⁰⁷ Manchester Guardian, 6 July 1866, p. 3.
- ¹⁰⁸ Templey, H., L. Penson. Foundations of British Foreign Policy... p. 306.
- ¹⁰⁹ Cambridge History of Foreign Policy, V.III, 8—9.
- ¹¹⁰ Wemyss, R. Memoirs and Letters of the Right Hon. Sir Robert Morier, G. C. B. from 1826—1876. London, 1911, vol. 2, p. 215.
- ¹¹¹ Spectator, June 30, 1866.
- ¹¹² Sunday Times, June 24, 1866. Всъщност това е само етап, а не крайното и истинското желание на Бисмарк. Истинското е обединението на цяла Германия с желязо и кръв.
- ¹¹³ Edinburgh Review, July 1866, No 124. — тук пророчеството на автора достига направо плашеща дълбочина — две войни и милиони жертви са плодът на това обединение.
- ¹¹⁴ Fortnightly Review, Public Affairs, V June, 1866, Morning Star, June 11, 13, July 7, 1866; Morning Post, June 16, 1866, The State of Europe; Daily News, March 2, July 10, 1866; Examiner, June 23, July 7, 1866, 417—418.
- ¹¹⁵ Sunday Times, July 1, 1866.
- ¹¹⁶ Standard, July 6, 1866.
- ¹¹⁷ Wemyss, R. Memoirs and Letters of the Right Hon. Sir Robert Morier, G. C. B. from 1826—1876. London, 1911. vol. 2, p. 230.
- ¹¹⁸ Corti, E. C. The Reign of the House of Rothschild. New York, p. 377.
- ¹¹⁹ Fortnightly Review, July 1866, p. 34.
- ¹²⁰ Illustrated London News, July 14, 1866: "The Logical Results of the Battle of Sadowa".
- ¹²¹ Examiner, July 14, 1866, Hohenzollern and Habsburg. (превод мой — Б. Г.):
"Тез що сами помогнат си са най-велики.
Успелият е най-добър."
- ¹²² Corti, E. C. The English Empress. A Study in the Relations between Victoria and her Eldest Daughter. London 1957, p. 340.
- ¹²³ Сравни по-горе.
- ¹²⁴ Daily News, July, 17, 1866, p. 3.
- ¹²⁵ Morning Star, 18 July, 1866, p. 5.
- ¹²⁶ Congreve, R. Papers on the Franco-German War of 1870—1871, Essays Political, Social and Religios, London, 1874, p. 217.
- ¹²⁷ Пак там, с. 218.
- ¹²⁸ Saturday Review, XXII, July 22, 1866 England and the Continent, The Spectator, XXXIX, July 21, 1866, Effects of Sadowa on the Papacy 794—795, Saturday Review, XXII, July 21, 1866.
- ¹²⁹ Elliswort, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — The Historian, 1957—1958, № 2, p. 193.
- ¹³⁰ Corti, E. C. The Reign of the House of Rothschild, p. 377. При това не бива да се забравя, че поражението на Австрия предизвиква спадане на курса на австрийските облигации в европейските борси и дори в края на 1866 г. се заговаря, че те няма да се котират повече. Всичко това не може да остави равнодушен финансовия свят.
- ¹³¹ Смятаме, че именно тук е гаранцията за спокойствие на английските делови кръгове и на английската политика. С голяма сигурност можем да твърдим, че ако икономическата структура на Германия бе рухнала катастрофално, това би поставило английската политика в съвсем нова ситуация.
- ¹³² Това е една сериозна концесия за английските търговски интереси. Именно оттам е отворената врата за английския внос в Германия.
- ¹³³ The Times, July 23, 1866, p. 8 с.
- ¹³⁴ Интересно е това непрекъснато тикане на Австрия на изток, което на практика означава по долината на Дунав. То би я отвело към Балканите и по този начин към сблъсък с руските интереси. Така "миролюбивата" английска политика на практика тласка нещата към бъдещия голям военен конфликт от 1914 г.
- ¹³⁵ Examiner, October 27, 1866: "Dualism versus Unity in Germany".
- ¹³⁶ Kenned, P. Idealists and Realists: British Views of Germany, 1864—1939. — Transactions of the Royal Historical Society, Fifth Series, vol. 25, 1975, 137—156.
- ¹³⁷ Morning Post, July, 25, 1866.

- ¹³⁸ Hansard Parliamentary Debates, 1866, v. 183, cols. 1256—1257.
- ¹³⁹ Пак там, cols. 1260—1262.
- ¹⁴⁰ Подчертано от мен — Б. Г.
- ¹⁴¹ Examiner, The Bismarckian Empire, July 21, 1866.
- ¹⁴² Седмичен вестник с тираж от 60 000 броя и цена 2 пенса. Чете се от долната част на средната буржоазия, от дребната буржоазия и от широките слоеве на средно и слабо квалифицираното работничество.
- ¹⁴³ News of the World, July, 22, 1866. p. 4.
- ¹⁴⁴ Hansard Parliamentary Debates, 1866, v. 183, col. 1282. Това е илюстрация на разцеплението сред конструкторите и теоретичите на британската външна политика.
- ¹⁴⁵ Wellesley, F. The Paris Embassy during the Second Empire. From the Papers of Earl Cowley. London, 1928, p. 314.
- ¹⁴⁶ Sunday Times, August 5, 1866.
- ¹⁴⁷ Examiner, August 4, 1866. Reorganisation of Germany.
- ¹⁴⁸ В 1866 г. има тираж от 20 000 броя. Месечник с цена от 1 шилинг, четен от аристокрацията, индустриалната и финансова буржоазия, висшето офицерство и духовенство, средната буржоазия и интелигенция.
- ¹⁴⁹ MacMillan's Magazine, August 1866, v. 14, № 82, 480—488.
- ¹⁵⁰ Globe, August 13, 1866.
- ¹⁵¹ Examiner, September 8, 1866: "An Invasion of England".
- ¹⁵² Examiner, September 15, 1866: "England Prussianized".
- ¹⁵³ Sunday Times, September 16, 1866. 142.
- ¹⁵⁴ The Times, September 22, p. 8, cols. 2—4.
- ¹⁵⁵ Stern, F. Gold and Iron. Bismarck and Bleichroder and the Building of German Empire". New York, 1979, p. 81.
- ¹⁵⁶ Wandruszka, A. Schicksalsjahr 1866. Graz, 1966, p. 13.
- ¹⁵⁷ Huttner, S. The Rise and fall of Prussia. London, 1980, p. 128.
- ¹⁵⁸ Sontag, R. Germany and England, the Background of Conflict. New York, 1938, p. 83.
- ¹⁵⁹ Fortnightly Review, VI, September, 1866, p. 250.
- ¹⁶⁰ Brigg, F. R., R. Bullen. The Great powers and the European States System 1815—1914. London, 1980, p. 105.
- ¹⁶¹ Пак там, с. 105.
- ¹⁶² Ellsworth, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — The Historian, 1957—1958, № 2, 179—201.
- ¹⁶³ Романтизмът трябва да отстъпи и тук.
- ¹⁶⁴ Fortnightly Review, VI, September, 1866, p. 250 Public Affairs.
- ¹⁶⁵ Hozier, H. The Purchase System in the British Army, 2 ed. London, 1867.
- ¹⁶⁶ Херцсн, А. И. Собрание сочинения в тридцати томах. Т. 19. М., 1960, с. 166.
- ¹⁶⁷ Пак там, т. 20, кн. 1, с. 167.